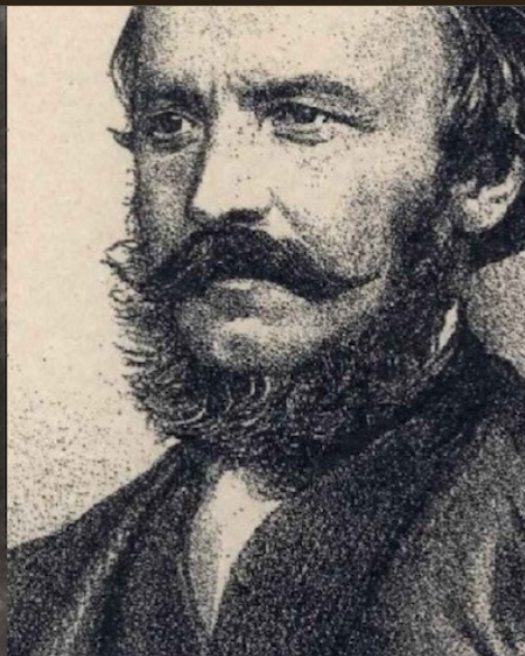

CLIO MŰHELYTANULMÁNYOK

2023/3. SZÁM

RÉGI ÉS ÚJ UTAK A DUALIZMUSKORI
NEMZETISÉGI KÉRDÉS
TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

TARJÁN M. TAMÁS

Felelős szerkesztő: Bödők Gergely

© Tarján M. Tamás, 2023

© Clio Intézet, 2023

A kiadvány a Miniszterelnökség támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:

Clio Intézet Nonprofit Kft.

1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

ISSN 2630-8967

<https://www.clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok>

Borítókép: Széchenyitől Tiszáig: a hosszú 19. század nemzetpolitikai gondolkodóinak tablója. Forrás: Digitális Képtár.

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu

www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

- 4 BEVEZETÉS**
- 6 A FORRÁSOK ÉRTELMEZÉSÉNEK KORLÁTAI**
- 11 A NACIONALIZMUS SZUBJEKTÍV MEGÍTÉLÉSE**
- 14 *A Horthy-korszak*
- 17 *Az ortodox marxista szemléletmód*
- 21 *Az utak szétválnak*
- 29 KIRAGADOTT ÁLLÁSPONTOK, KORTÁRS VÉLEMÉNYEK KÖZPONTI SZEREPE A NARRATÍVÁBAN**
- 36 SZÓHASZNÁLAT, BEÁGYAZOTT NARRATÍVÁK**
- 50 A SUGALLT KONKLÚZIÓK**
- 58 KITEKINTÉS – CÉLOK ÉS FELADATOK AZ EURÓPAI NEMZETÉPÍTÉSI STRATÉGIÁK KUTATÁSÁBAN**
- 66 FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM**

I. Bevezetés

A dualizmuskori magyar történelem kutatásán belül a Kárpát-medence interetnikus konfliktusainak vizsgálata olyan téma, amelyet napjainkban, a Monarchia felbomlása után egy évszázaddal is közérdeklődés övez. A szocialista korszakban és a rendszerváltás óta eltelt három évtizedben lezajlott társadalmi, politikai átalakulások a kiegyezési érárt meghatározó közéleti kérdések döntő többségét – pl. közjogi kérdés, önálló vámterület, szekularizáció – megfosztották aktualitásától, aminek következtében az említett ügyeket feltáró történeti kutatások iránti „laikus” érdeklődés is egyre csekélyebbé vált. Ezzel szemben a nemzeti kisebbségek kérdését napjainkig a Kárpát-medence és Közép-Európa egyik legfontosabb problémájaként tartjuk számon. A trianoni békediktátum igazságtalansága és a térségben megszülető új államok – köztük a megcsonkított Magyarország – 20. századi etnikai homogenizációs törekvései miatt az ellentétek száz év alatt alig veszítettek intenzitásukból, ez pedig a konfliktus „előtörténetének”, a nemzetiségi kérdésről szóló dualizmuskori – és reformkori – vitáknak a jelentőségét a jelenben is megnöveli.

A nemzetiségi kérdés és a dualizmuskori magyar kormányok nemzetiségpolitikája kapcsán a közérdeklődés fókuszában a „történelmi” Magyarország felbomlásának magyarázata, a felelősök keresése áll. A téma iránt érdeklődőket főként az foglalkoztatja, hogy a Kárpát-medencét integráló magyar állam a korabeli hegemon politikai elit bűnei, hibái miatt, vagy a nemzetiségek konspirációi miatt veszítette el területe kétharmadát? A szlovákok, románok, szerbek és más nemzetek „hálátlanok” voltak és „hűtlenséget” követtek el 1918 őszén, amikor kiváltak az addigi közös hazából, vagy „jogosan” szakadtak el a magyar államtól? Jól vagy rosszul bánt a dualizmuskori Magyarország a nemzetiségeivel, megalapozottak vagy igaztalanok azok a vádak, amelyeket a trianoni utódállamok máig megfogalmaznak a „magyar uralomra” vonatkozóan?

Ezek a kérdések ugyanakkor nem válaszolhatók meg a történettudomány eszközeivel, mivel már a kérdésfelvetés magában hordoz egy sor olyan állítást vagy vizsgálati szempontot, ami történelmietlen vagy elfogult. Egy történész az utólagos bölcsesség birtokában például aligha kérheti számon egy politikus vagy egy korszak elitjének döntéseit, tehát nem értékelheti a dualizmuskori nemzetiségpolitikát az évtizedekkel később – számos tényező együttállása miatt – bekövetkező trianoni katasztrófa alapján. Ha elfogulatlan akar maradni, aligha beszélhet „bűnről”, ami a vizsgált témában kizárólag erkölcsi, etikai alapon értelmezhető fogalom. Ugyanígy a nemzetiségek „hálátlansága” vagy az elszakadás „jogszerűsége” nem vitatható meg tudományos érvek alapján, a „jó vagy rossz bánásmódra” pedig még a 21. századi kisebbségpolitika tekintetében sem tudunk egyértelmű definíciót adni. (És akkor arról a dilemmáról még nem is beszéltünk, hogy a mai kisebbségpolitikai normák teljesítése – amelyek gyakorlati érvényesülése korántsem hasonlítható például a plurális demokrácia normáihoz – elvárható -e egy 19. századi államtól.)

Fontos megállapítani, hogy a közvéleményt foglalkoztató kérdések nem a történelemben engednek betekintést. A potenciális válaszok nem a korabeli események jobb megismerését segítik elő, hanem azért fontosak, mert a nemzetiségek közötti konfliktus, a magyar nemzetiségpolitika vagy akár a trianoni békediktátum utólagos megítéléséhez adnak fogódzót. Aktuális érdekeket szolgálnak, például morális ítéletet igazolhatnak vagy politikai cselekvést legitimálhatnak. Természetesen érdekelhetik a történezt is, de kutatói eszköztára nem alkalmas arra, hogy ezekben a kérdésekben a tudományos kritériumoknak megfelelő egzakt álláspontot fogalmazzon meg. Legfeljebb több történelmi tény felsorakoztatva meggyőzőbb nézeteket képviselhet, de az alapvető módszertani nehézségeket nem hidalhatja át.

A történész feladatainak és lehetőségeinek ilyen pontos meghatározása azért szükséges, mert jelen tanulmány hipotézise azon a megállapításon alapul, hogy a dualizmuskori nemzetiségi kérdéssel és magyar nemzetiségpolitikával foglalkozó történetírásban elmosódott a tudományos nézeteket és a magánvéleményt elválasztó határvonal. A témával foglalkozó történészek az elmúlt száz esztendőben, valamennyi kurzus és politikai rendszer alatt arra törekedtek, hogy a feltárt tények, a feldolgozott források segítségével a fent bemutatott – történettudományon kívül eső – kérdésekre is választ adjanak. A nemzetiségi kérdést és a nemzetiségpolitikát rendre úgy foglalták tudományos szintézisbe, hogy az integer Magyarország felbomlásának okait, a katasztrófa felelőseit igyekeztek megtalálni, és megpróbálták igazságot tenni a dualizmuskori magyar elit és a kollektív jogokért küzdő nemzetiségi elitek konfliktusában. A téma historiográfiájához tartozó munkák mindegyike ebben a paradigmában íródott az elmúlt évszázad során. Ennek oka természetesen – ha az extrém példáktól eltekintünk – nem a képességek hiánya, hanem a modern kori magyar történelem legmeghatározóbb eseményének, az ország megcsonkítását eredményező trianoni békediktátumnak a társadalomra, kollektív tudatra és politikai viszonyokra gyakorolt hatása.

A vizsgálat és a bizonyítás során abból a megállapításból indulok ki, hogy a különböző kurzusokhoz és irányzatokhoz tartozó történészeket eltérő motivációk vezették el a maguk elfogult narratívájához. Megfogalmazott hipotézisemmel tehát nem vádolok történelemhamisítással senkit,¹ és azt sem állítom, hogy az elmúlt száz év kutatásai haszontalanok vagy tudománytalanok lettek volna.

Éppen ellenkezőleg: annak dacára, hogy az egyes kurzusok között komoly különbségek – sőt, feszültségek – húzódtak, látni kell, hogy az újabb generációk rengeteget meríthettek az elődök értékes munkájából. A Horthy-korszak történetírói remek éleslátással mutattak rá például arra, hogy a kiegyezési

1 A tanulmány 3. és 4. fejezete éppen arra szolgáltat bizonyítékot, hogy bizonyos historiográfiai „tradíciók” – hagyományosan alkalmazott elbeszélési technikák – az objektivitásra törekvő történészeket sem engedték kitörni a hagyományos paradigmából. Az elmúlt száz évben lehet találni olyan történetírói irányzatokat, amelyek politikai vagy ideológiai megfontolásoknak rendelték alá a múlt kutatását, de azt nem lehet állítani, hogy a tanulmányban bemutatott és kritizált paradigmák a történelem szándékos torzításából származnának.

rendszer fenntartásában milyen fontos szerepet játszottak a nemzetiségi választók² – mintegy fél évszázaddal később Gerő András *Az elsöprő kisebbség* című kiemelkedő monográfiája fejtette ki részletesebben ezt a látszólagos paradoxont.³ Kemény G. Gábor 1940-es évek végén megkezdett forrásgyűjtő és -rendszerező munkája – aminek gyümölcse az *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* című forráskiadvány-sorozat lett – olyan jelentőséggel bírt a téma kutatásában, amit a könnyen hozzáférhető, digitalizált forrásokhoz szokott nemzedékünk nem mérhet fel. Dolmányos István *Lex Apponyiról* szóló 1968. évi tanulmányát⁴ napjainkban már inkább kritikusan emlegetik marxista felfogása miatt,⁵ ám a történész elvülhetetlen érdemének kell tekintenünk, hogy – elsőként – munkájához a témához kapcsolódó szlovák, román, szerb nyelvű forrásokat is felhasználta. Meglátásom szerint ennek a páratlanul értékes forrásfeldolgozásnak köszönhető, hogy Dolmányos műve évtizedeken keresztül valósággal megkérdőjelezhetetlen kiindulási alapot jelentett az 1907. évi iskolatörvények értékelésében. A rendszerváltást követő évtizedekből pedig Szarka László munkásságát emelném ki példaként, aki az asszimilációs folyamatok elfogulatlan, árnyalt bemutatásával járult hozzá ahhoz, hogy a különböző etnikai közösségek dualizmuskori együttéléséről pontosabb képet alkothassunk.⁶

Tanulmányomban nem ezeket a kutatási eredményeket, hanem a belőlük megalkotott történelmi szintéziseket kritizálom. A következő fejezetekben bizonyítani fogom, hogy az elmúlt évszázadban felhalmozott tudásanyagból a különböző kurzusok és irányzatok szubjektív történelmi narratívákat alkottak meg, amelyeket a személyes értékrend, világnézet függvényében fogadhatunk el vagy cáfolhatunk meg. A nemzetiségi kérdéshez kapcsolódó történettudományi vitákat ráadásul döntően ezeknek az elbeszélésmódoknak a küzdelme határozza meg, aminek következtében az új információkat szolgáltató kutatások és az újabb és újabb szintézisek ugyanazon a gondolati „sínpáron” haladnak, mint a korábbi művek.

II. A források értelmezésének korlátai

A témában folytatott kutatásokat, a lehetséges vizsgálati szempontokat nagymértékben befolyásolja az a különleges körülmény, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján a dualizmuskori nemzetiségpolitika konkrét célkitűzései nehezen definiálhatók. Általános megállapításokat persze könnyen tehetünk.

2 Szekfű így fogalmaz: „Kétségtelenül különös helyzet, amikor a magyarság létérdekeit biztosító politikát egyedül a nem-magyar népfajok ihl előtérbehelyezésével lehetett folytatni.” Hóman–Szekfű, 1936: 484. A nemzetiségi szavazatok jelentőségét más szerzők is kiemelik. Például: Asztalos–Pethő, 1933: 437.

3 Gerő, 2017.

4 Dolmányos, 1968.

5 Példaként lásd Anka, 2014. Disszertációjában Anka is kiemeli azokat a pozitívumokat, amelyeket Dolmányos tanulmánya kapcsán fontosnak tartottam megemlíteni.

6 Ehhez példaként lásd Szarka, 1998: 33–75.

Elmondható, hogy 1867 után valamennyi kormányzat a magyar szupremácia álláspontjára helyezkedett, és támogatóan állt hozzá a Kárpát-medencében élő nemzeti kisebbségek asszimilációjához,⁷ ám ez a jellemzés elfedi azt a hatalmas távolságot, amely például a nemzetiségi törvényt megalkotó Eötvös József és az emlékezetes magyarosító helynévtörvényt (1898: 4. tc.) kiharcoló Bánffy Dezső között húzódik. A nacionalista törekvések lényegét úgy összegezzük, hogy a cél a magyar nyelv és etnikum kiemelt szerepének biztosítása és a kiegyezéssel kivívott területi integritás védelme volt – e tekintetben viszont a harmincmillió magyar nemzetállamról álmodozó Rákosi Jenő és a nemzetiségi autonómia-törekvéseket a karánsebesi románok képviselőjeként is támogató Mocsáry Lajos álláspontja között egészen csekély különbség fedhető fel. Természetesen nem áll szándékomban vitatni, hogy a példaként hozott személyek, akik a politikai tér ellentétes pólusain helyezkedtek el, egyértelműen elkülönülő álláspontokat képviseltek a nemzetiségi kérdéstről szóló korabeli vitákban. A jól érezhető felfogásbeli eltéréseket ugyanakkor nehéz – számos esetben egyenesen lehetetlen – konkretizálni akkor, ha a magyar nemzetállam-építési stratégia pontos mibenlétére vagyunk kíváncsiak.

A tisztánlátást elsősorban a korabeli politika sajátos nyelvezete nehezíti. A közéleti irodalomban, a parlamenti vitákban vagy a törvényekhez csatolt indoklásokban és végrehajtási rendeletekben megjelenő szóvirágok az olvasó egyéni mérlegelésére bízzák, hogy milyen konkrét célt feltételez a jogszabályok mögött. Mit ért például Szathmáry György „*a nemzeti aspirációknak a közmívelődés és kiválóképpen népnevelés útján leendő teljesebb érvényesítésén*”, vagy azon a célkitűzésen, hogy „*a népmilliók rétegeibe*” „*elhatoljon*” „*az állami egység annyira kívánatos köztudata*”?⁸ Az Eötvös-féle nemzetiségi törvényben deklarált politikai nemzetfelfogás vagy az etnikai alapú nemzetdefiníció gyökeresen eltérő értelmet ad ezeknek a kifejezéseknek. Ha nyomon követjük a későbbi 1907: 27. tc. – az ún. Lex Apponyi – heves képviselőházi vitáit, gyakran találkozhatunk például olyan érveléssel, hogy a tárgyalt javaslat „*legkevesébe adhat alkalmat aggodalomra bárkinek, a ki az állam egységének és a magyar nemzeti állam elméletének tudatában él és ennek alapján áll*”,⁹ vagy olyan fejtegetésekkel, amelyek „*a magyar állameszme felépítésél*”, jelölik meg a népoktatási reform céljaként.¹⁰ Vertán Endre, a törvénytervezet előadója a Ház 1907. április 15-i ülésén arról beszélt, hogy a törvény révén a nemzetiségek „*a magyar nemzeti szellemnek uralma és vezetése alá kerülnek*”, amit azért gondolt jogszerűnek, mert az állam „*arra van hivatva, hogy saját céljait saját eszményének érvényre juttatása által valósítsa meg.*”¹¹

7 Szarka László megfogalmazásában: „*a magyar politikai elit döntő többsége a politikai nemzetben a magyar etnikai nemzet kiteljesedésének, belső expanziójának, a politikai és grammatikai asszimilációnak a terepnumát látta.*” Lásd Szarka, 2019: 77. Az idézett helyen Szarka is elkülöníti a „politikai” és „grammatikai” asszimilációt egymástól, ami tökéletesen rávilágít arra, hogy a beolvadással-beolvasztással kapcsolatosan sem lelhetünk fel egységes koncepciót a korabeli magyar politikában.

8 Szathmáry, 1892: I–II.

9 Képviselőházi Napló, 1906: VIII. 403. (146. ülés, 1907. április 23.). Apponyi Albert felszólalása.

10 Képviselőházi Napló, 1906: VIII. 190. (138. ülés, 1907. április 13.). Szentiványi Árpád felszólalása.

11 Képviselőházi Napló 1906: VIII. 219. (139. ülés, 1907. április 15.). Vertán Endre felszólalása. Vertánnak akár csak ebből az egyetlen beszédéből számtalan hasonló példát idézhetnénk még arra, hogy a dualizmuskori politikai szókincsből milyen forrásértelmezési nehézségek fakadnak. Nehezen tisztázható, hogy mit jelent számára a magyar állami intézmények „faji

De milyen célokról van itt szó valójában? Milyen konkrét törekvések társíthatók például a Lex Apponyihoz a képviselőházi viták alapján? (További kérdésként az is felmerül, hogy mennyiben tekinthetjük mérvadónak egyetlen függetlenségi képviselő szavait a koalíciós kormány, vagy akár személyesen Apponyi Albert szándékait illetően?) Ugyanilyen problémás konkrétumokat rendelni az 1879: 18. tc. vitájában például Baross Gábor gondolatmenetéhez, aki a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatása mellett a nemzethalál rémítő víziójával érvelt.¹² Milyen következtetés vonható le a későbbi „Vasminiszter” felszólalásából a javaslat céljára nézve? Milyen szándék feltételezhető Baross részéről, ha a magyar nyelv terjesztését a nemzet túlélésével kapcsolja össze? Ez az a pont, ahol a történész, ha nem elégszik meg a puszta tényközléssel – tehát nem csupán ismerteti a Lex Apponyi vagy a Trefort-féle törvény tartalmát, hanem magyarázatot keres arra is, hogy a koalíciót, illetőleg Tisza Kálmán kormányát mi motiválta a magyar nyelvoktatás előmozdításában – szükségszerűen a spekulációk mezejére lép.¹³

jellege”, ami szerinte a honfoglalásból fakad; miként értendő a „nemzetiségek faji szellemének érvényre jutása” – ami az integer Magyarország széthullását eredményezné –, illetőleg, hogy milyen berendezkedésre utal „a magyar szellem vezetése” szóvirág által kifejezett alá-fölérendeltségi viszony.

12 Idézi: Kéri, 1997.

13 Érdemes összehasonlítani, hogy miként „töltik ki ezt az űrt” az egyes történészek a liberalizmusuk miatt méltatott és a sovinizmusuk, elnyomó nacionalizmusuk miatt bírált politikusok, értelmiségiek esetében. Gyurgyák János például – aki Ezzé lett magyar hazatok című monográfiájában egyes nemzetállami törekvésekhez gyakran a „ködevés” kifejezést kapcsolja – Kossuth Lajos nacionalizmusa kapcsán így ír: „*A reformkori nemzetiségeket csak az menti, hogy ők valóban nem gondoltak – szemben a későbbi értelmiségekkel, s még inkább a XX. századi kisállamokban sűrűn alkalmazott – finomabb vagy durvább állami, a magánélet szféráját is sértő erőszakra, hanem vakon hittek az egyetemes szabadság mindent elsöprő lendületében [...] Őket tehát nem gonosz szándék vezette, hanem a szabadságért és jogért cserébe szinte elvárták az önkéntes magyarosodást, amin leginkább az államnyelv elsajátítását értették. Mindez azonban hiú ábrándnak bizonyult...*” Lásd Gyurgyák, 2007: 40–41. Eleve kérdésként merül fel, hogy egy történelmi munkában miért, ki előtt és milyen mérce alapján kellene mentegetni a reformkori magyar nacionalizmus képviselőit – ezzel a későbbi fejezetekben bővebben foglalkozunk majd –, de érdemes azt is megvizsgálni, hogy Gyurgyák mire alapozza az érvelését: a jó szándéokra. Ezt a szándékot pedig meglehetősen spekulatív módon állapítja meg, hiszen a szóban forgó politikusok „gonoszságát” cáfolja – ezek szerint Bánffy Dezső, vagy Grünwald Béla gonosz lenne? –, illetve naivitásukat, vakhitüket hozza fel mentségként. A reformkori nacionalisták elvárásait Gyurgyák szintén spekulatív módon fogalmazza meg, állításai súlyát több helyen is mérsékelni igyekszik – értékelése azonban egyértelműen pozitív. Ezzel szemben Kmety Károly és Beksics Gusztáv nézeteiről így ír: „*Kmety a magyar nemzetet azonosította a magyar néppel. S abban reménykedett, hogy »a megadott szabadság állami életre nevel, a hazához fűzi az etnográfiai, gazdasági és kulturális viszonyok szerint legkülönbözőbb népelemeket; az egyenlő szabadság egyenlő tiszteletet és vonzalmat kelt azon államiság iránt, mely azon szabadságot elismeri és oltalmazza.*» De arról már bölcsen hallgat, hogy mit is vár el ténylegesen a hazai nemzetiségektől: pusztán hűséget a magyar államhoz, netán a hivatalos magyar nyelv elsajátítását, vagy még ennél is többet, a teljes beolvadást?” Beksics pedig „*[A] magyar közjogot szilárd bázisnak gondolta, de politikai éleslátása és kétségkívül meglévő műveltsége azt súgta neki, hogy a jog önmagában kevés, a nemzetközi viszonyok kedvező alakulása, továbbá tényleges politikai hatalom és a gazdasági erő nélkül a magyar nemzetállam ideája pillanatok alatt semmivé válhat. [...] tagdhatatlanul légvárat épített, mégis döntően különbözött a magyar politikai elit nagyszámú ködevőitől abban, hogy az ő munkái minden esetben az európai politikai viszonyok reális, vagy legalábbis annak látszó elemzéséből indultak ki [...] Mégis logikusan felépített, racionális érvekkel megtámogatott gondolatrendszere ingoványra épült.*” Uo. 91–92. Látható, hogy Gyurgyák a dualizmuskori nacionalisták esetében már szigorúbb mércét alkalmaz, ami például abban is megnyilvánul, hogy a hiányzó konkrétumokat kevesebb jóindulattal tölti ki. A történész megállapítja például, hogy Kmety Károlynak az asszimilációról alkotott elképzelése művei alapján nem rekonstruálható – ebből az információhiányból viszont arra következtet, hogy a jogász szándékosan elhallgatta valós célját, ami akár a teljes asszimiláció is lehetett. A Beksics Gusztávról szóló jellemzés lényegében a „ködevőknek” titulált nacionalisták burkolt kritikájaként értelmezhető, amit Gyurgyák azzal támaszt alá, hogy a megnevezett ideológusok nem mérték fel az európai politika realitásait. Ugyanez a bírálat teljesen más hanghordozásban jelenik meg például Kossuth konföderációs elképzeléseinek bemutatásakor, annak ellenére, hogy a Dunai Konföderáció, vagy a Monarchia alapjain felépülő közép-európai magyar birodalom egyaránt irreális koncepció volt. Kossuth kritikájához lásd Uo. 60. Gyurgyák tehát nem egyetlen mércével mér, ami azért szembevetendő, mert voltaképpen minden generáció kapcsán ugyanazokat a konkrét célokat sorolja fel a magyar nacionalistákkal kapcsolatban. Nem hajlandók engedni az ország integritásából – az emigrációban élő Kossuthot és Teleki Lászlót kivéve –, és ragaszkodnak a magyar elit primátusához, valamint a magyar nyelv különleges státusához. Miután Gyurgyák azt is megállapítja, hogy már az „ötövösi irányvonal”, a liberális

Sokkal több konkrétummal vagy koherens elképzeléssel a radikálisabb és éppen ezért „szókimondóbb” politikusok sem szolgálnak. Komoly ellentmondás fedezhető fel Grünwald Béla víziójában, aki *A Felvidék* című művében eljátszott a szlovákság teljes asszimilációjának gondolatával, másutt viszont értelmetlennek nevezte az alsóbb társadalmi rétegek beolvasztását, és kifejezetten a nemzetiségi származású értelmiség identitásformálását javasolta a kormányzat számára.¹⁴ Ehhez a gondolathoz kapcsolódik a középiskolákra vonatkozó híres-hírhedt hasonlata is, melyet gyakran idéznek – véleményem szerint helytelen módon – a sovinszta magyar nemzetiségpolitika bizonyítékaként.¹⁵ A legműveltebb nemzetiségi fiatalokat elmagyarosítani akaró Grünwald ugyanakkor nem foglalkozott részleteiben annak a „nagy gépnek”, az elitoktatásnak a működésével, amelyhez reményeit fűzte, így aztán az általa szorgalmazott asszimiláció „technikai részleteiről” legfeljebb spekulatív elképzeléseink lehetnek.

A nagyrőcei szlovák gimnázium épülete az 1930-as években.¹⁶

nemzetiségpolitika sem elégítette ki a nemzetiségi eliteket, ennek a különbségtételnek nincs tényszerű alapja, a történész szimpátiáján alapul. Grünwald–Mudroň, 2011.

14 Összehasonlításként lásd Uo. 32. ill. Grünwald, 1876: 128.

15 Grünwald Béla a Felvidéken így ír a középfokú oktatásról: „*A középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százankint rakják bele a tót fiúkat, s a másik végén mint magyar emberek jönnek ki.*” Lásd Grünwald–Mudroň, 2011: 109. Grünwald ezen megállapítását azért nem lehet a dualizmuskori oktatáspolitikai illusztrálására felhasználni, mert az Apponyi-féle hatvanhetes ellenzék tagjaként elhanyagolható szerepet játszott az oktatás jogi keretrendszerének kialakításában. A Trefort-féle törvényben foglalt követelményt például kevesellte, és a nyelvhatárokon a magyar tannyelvű oktatás bevezetését szorgalmazta. Vesztróczy, 2006: 176. Tény, hogy a dualizmuskori magyar politikai elit a magyar nyelv elsajátításában a lojalitás egyik biztosítékát látta – annak ellenére, hogy parlamenti vitákban, röpiratokban gyakran előkerült ennek az állításnak a cáfolata is –, és szintén jelzésértékű, hogy az 1880-as években a Tisza-kormány fokozatosan nehezítette a nemzetiségek középiskola-alapításának feltételeit. Nagy Péter Tibor, 2005: 107. Az ugyanakkor nem igazolható, hogy a kormány Grünwald programját követve a nemzetiségek szisztematikus beolvasztására törekedett volna – az idézet szerepeltetése a kormányzati politika illusztrációjaként viszont ezt sugallja. Erre példaként lásd Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1362. ill. Nagy M., 2019: 143.

16 Míután elsőként itt jött létre szlovák tannyelvű középfokú oktatási intézmény, 1874. évi bezárása szimbolikus csapást jelentett a szlovák elitképzés egészére. (Forrás: Nagyrőce város hivatalos honlapja, <https://tic.revuca.sk/prve-slovenske-gymnazium.html>).

Hasonló megállapítások tehetők Bánffy Dezsővel kapcsolatban, aki miniszterelnöki bukása után megírta a magyar sovinizmus programmunkáját. *A magyar nemzetiségi politikában* hosszú oldalakon értekezett többek között arról, hogy az erdélyi szászoknak be kellene beolvadniuk a magyarságba és arról, hogy a sikeres asszimiláció érdekében meg kell szakítani az egyén és a nemzetiség közötti kapcsolatot;¹⁷ műve záró fejezetében pedig azt írta, hogy a nemzeti gondolat híveinek követelniük kell, hogy „*ezen a földön minden magyar legyen.*”¹⁸ A „hogyan”-ról viszont nála sem esett szó, ami megint csak találgatásokra sarkall, hiszen adva van a kérdés: a radikális javaslatokat megfogalmazó politikusok és értelmiségiek hogyan akarták megoldani azt a súlyos társadalmi konfliktust, amelyet követeléseik minden bizonnyal előidéztek volna?¹⁹

A spekulációkat pedig akár arra is lehet alapozni, hogy az asszimilációs politikához az elmúlt száz év során szörnyűséges jelentéstartalmak társultak. A totalitárius ideológiák jegyében, vagy egyszerűen csak az állam hatalmával visszaélve az etnikai viszonyok átalakítását sokan a nemzeti kisebbségek jogfosztásával, kisemmizésével vagy elüldözésével, sőt, olykor népirtással érték el, Csehszlovákiától Törökorszáig, Jugoszláviától Mianmarig. Nyilvánvaló, hogy a törvényekben, intézkedésekben megmutatkozó dualizmuskori magyar nemzetállam-építési gyakorlat nem hasonlítható a 20. századi rémtettekhez – illet még a legelfogultabb antinacionalista művek sem állítanak.²⁰ Megfelelő információ híján viszont az már egyéni felfogás kérdése, hogy mit feltételezünk azokról az ideológusokról, akik például milliós tömegek beolvasztásáról, az oktatási rendszer segítségével végrehajtott identitáscseréről vagy a nemzetiségek párhuzamos társadalomfejlődésének megakasztásáról szöttek terveket.

Az egyéni felfogást pedig mindenekelőtt az határozza meg, hogy miként definiáljuk a nacionalizmust, azaz szükségszerű kapcsolatot látunk -e a 19. századi politikai eszme és a nemzeti érdekek nevében elkövetett 20. századi rémtettek között. Grünwald, Beksics és Bánffy vízióit, vagy például Bethlen Istvánnak az erdélyi román gazdasági térnyerés megakadályozására irányuló felhívásait²¹ –

17 Bánffy, 1902: 45. és 24.

18 Uo. 91.

19 Bánffy is következetlenül mutatkozott abban a kérdésben, hogy miként értelmezi a nemzetiségek beolvasztását a magyar társadalomba. 1903-ban például új pártja programjában így foglalta össze céljait: „...mi e nemzetiségeknek se nyelvét, se faji műveltségét érinteni, se az alkotmány összes jogaiban és szabadságaiban őket korlátozni nem akarjuk. De viszont nem tűrhetjük, saját érdekeikben sem, hogy ők akár az egyházi, akár a közoktatási vagy más ürügy alatt az állami nyelv, nemzeti műveltség és hazafiság behatása alól elzárkózzanak.” Mérci, 1971: 120.

20 I. Tóth Zoltán 1956-os Századok-tanulmányában igyekezett a legsúlyosabb kritikával illetni a dualizmuskori elítelt politikáját, de ő is több alkalommal hangsúlyozza, hogy a korabeli Oroszországra jellemző pogromok, vagy a Poroszországban végrehajtott telepítések Magyarországon nem jelentek meg. Lásd I. Tóth, 1956: 375. A legelfogultabb marxista narratíva „csupán” eszmei kapcsolatot feltételezett a dualizmuskori nacionalizmus és a két világháború közötti fajvédő és szélsőjobbaldali irányzatok között. Ezt a 4. fejezetben vizsgálom részletesebben.

21 Ehhez lásd Képviselőházi Napló, 1906: VIII. 149–157. (136. ülés, 1907. április 10.). Bethlen István interpellációja. Dualizmuskori képviselőként Bethlen István többször is szót kért a Házban azért, hogy a románok erdélyi gazdasági terjeszkedésére figyelmeztesse politikustársait. A fiatal politikus főleg a román birtokszerzéseket és a nemzetiséghez kapcsolható pénzintézetek erősödését látta veszélyesnek a magyar uralomra nézve. Bethlen törekvéseivel kapcsolatban is felmerül a kérdés, hogy milyen módon akart gátat szabni ezeknek a társadalmi folyamatoknak? Milyen fellépést várt volna

megfelelő konkrétumok híján – felfogásunk szerint és retrospektív módon ítéljük meg. Ezen a ponton pedig a diskurzus már nem történettudományi, hanem tisztán világnézeti alapon zajlik.

Elmondható tehát, hogy az elvi-etikai alapú megközelítést²² a források is nagymértékben elősegítik azáltal, hogy nagyon kevés konkrétumot árulnak el a dualizmuskori magyar elit nemzetiségpolitikai elképzeléseiről. Ez egyszerre több okra vezethető vissza. Az aktuális belső erőviszonyokhoz való alkalmazkodás és az a cél, hogy a nemzetiségekkel szembeni nyílt konfrontációt elkerüljék, homályos megfogalmazásokra ösztönözte a korszak politikusait. Nyilatkozataik értelmezését – a bemutatott „szóvirágok” mellett – a hasonló jelszavakkal, de összehasonlíthatatlanul erőszakosabb módon véghez vitt későbbi etnikai homogenizációs törekvések is jelentősen megnehezítik. Mindennek következtében a történész értékelésének alapját a magyar elit programjának nyilvánvaló kudarcossága, illetve a nacionalizmus megítélése adhatja – az előbbi szempont egyoldalú,²³ az utóbbi pedig szükségszerűen egyéni véleményen alapul. Fontosnak tartom kiemelni, hogy az „objektivitásra való törekvés”, vagy a „középút keresése” az elfogult álláspontok között ugyancsak egy szubjektív módszer – nem kell tehát részrehajlónak lenni ahhoz, hogy elvi-etikai alapon közelítsük meg vizsgálatunk tárgyát.

III. A nacionalizmus szubjektív megítélése

A dualizmuskori nemzetiségpolitikáról szóló tudományos diskurzust a források sajátosságai mellett a 20. század politikai fordulatai is abban az irányban terelték, hogy a történeti álláspontok az elvi, világnézeti különbségek mentén váljanak el egymástól. Miután az 1918 utáni közép-európai rendezés nem csillapította a térség hagyományos politikai kereteit szétfeszítő nemzeti ellentéteket – sőt, fokozta azokat –, a múltértelmezés vezérfonala szükségszerűen a nacionalizmus lett. A sorozatos nemzeti tragédiák, erőszakos hatalomváltások és összeomlások miatt Magyarországon különleges jelentőséget nyert annak a korszaknak a tanulmányozása, amelynek elmúlása a katasztrófák nyitányát jelentette. A kutatások „tétjét” ráadásul tovább emelte, hogy az egymás után megszilárduló politikai berendezkedések önképéhez – legalább a konszolidálódó Kádár-rendszerig – a belső ellenséggel vívott küzdelem is hozzátartozott, és e harc jogalapját részben a kiegyezési korszak konfliktusai szolgáltatták. Ennek következtében az események értelmezése, a „rég” Magyarország felbomlásának bemutatása egy olyan narratívában jelent

el a magyar államtól a románokkal szemben? Lehetséges párhuzamként Bethlen tervei kapcsán is megjelenik más nemzetállamok – különösen a trianoni utódállamok – elnyomó gyakorlata, amelyek hasonló szituációban a magántulajdon és a polgári jogok durva megsértésével küszöbölték ki a vélt fenyegetést.

22 Fontos a kezdetekkor tisztázni, hogy mit nevezek elvi-etikai érvelésnek. Ez a kritika úgy értelmezendő, hogy a történeti érvelésben a forrásokból kinyerhető információk, az egzakt tények elhanyagolható szerepet játszanak, az állítás valójában szubjektív magánvéleményen alapul. Például elvi-etikai érveléssel lehet cáfolni vagy bizonyítani, hogy a dualizmuskori magyar elit „bűnt követett el” akkor, amikor megtagadta a területi autonómiát az országban élő nemzetiségektől, illetőleg akkor, amikor 1879-ben elrendelte az államnyelv kötelező oktatását az összes népiskolában.

23 Ez a szempont döntő szerepet játszik abban, hogy a dualizmuskori nemzetiségpolitika bemutatása a történeti munkák döntő többségében hanyatlástörténetként jelenik meg.

meg, amely barát-ellenség logika szerint kezelte a történelmi szereplőket. A barátok természetesen azok közül kerültek ki, akik – ténylegesen vagy az ideológus szerepben működő történészek torzításainak eredményeként – az aktuális rendszer értékrendjét vallották.

Trianon után ezért a politikai akarat és a közéleti diskurzus sok évtizeden át nyilvánvaló módon befolyásolta a történettudomány ide vonatkozó eredményeit. A Horthy-korszak nacionalista gondolkodása – és a békediktátum által előidézett trauma – ugyanúgy rajta hagyta a maga kézjegyét a két világháború között született munkákon, mint ahogy a szocializmus évtizedeinek markáns antinacionalizmusa is meghatározta a Rákosi- és – főleg a korai – Kádár-rendszer történelmi narratíváit.²⁴ A rendszerváltásig a magyar történettudománynak fokozatosan sikerült leráznia azokat a béklyókat, amelyeket a politikai elvárás korábban rákényszerített. A 20. század végén ennek megfelelően a dualizmuskori nemzetiségi kérdés historiográfiájában már egyetlen szemléletmód „uralma” helyett az irányzatok szerteágazása, az álláspontok sokszínűsége vált mindinkább jellemzővé. Bizonyos szerzők és iskolák megőrizték a marxista történetírás egyes elemeit, mások pedig olyan narratívát alkottak meg, amely a nacionalista konfliktusok meghaladására törekedett, és végkövetkeztetéseiben a közép-európai együttműködést szorgalmazta.²⁵ Az utóbbi évtizedben megerősödni látszik egy olyan irányzat is, mely a nacionalizmuskritikus²⁶ álláspontokkal szemben pozicionálja magát.²⁷

24 Ahogy a Horthy-korszak tekintélyelvűnek is nevezett berendezkedése és a kommunista diktatúra között nem tehetünk egyenlőségeket, ugyanúgy a két kurzus történelemszemléletében is rá kell mutatnunk a rendszerjellegből fakadó különbségekre. Bár a dualizmus korszakának és az 1918–19-es eseményeknek az interpretációja fontos szerepet játszott a korlátozottan plurális berendezkedés legitimitásában, a nemzetiségi kérdés történetéből fakadó konklúziók más jellegűek – nem feltétlenül antiliberalisak és kifejezetten önkritikusak – voltak. A nemzetiségi kérdés történetének narratívája így a két világháború közötti időszakban elsősorban egy nemzeti sorstragédia feldolgozására szolgált. Az 1945 utáni „ortodox” marxista narratívát ezzel szemben egy totalitárius rendszer állampártja építette fel, amelyből tökéletesen hiányzott az önreflexió és a társadalom számára megélhető tanulság. Erre Mód Aladár munkássága mellett az 1960. évi híres „nacionalizmusvita” is ékes példát szolgáltat, amelyet az MSZMP előző évben kiadott tézisei készítettek elő. Ehhez lásd Péter, 1998: 80–81.

25 Ennek a törekvésnek kiváló példáját adja Katus László 1993-as Regio-beli tanulmánya, amelynek záró sorai így méltatják az 1868-as nemzetiségi törvényt: „A nemzetiségi törvény azonban még ebben a kompromisszumos formájában is kiemelkedő alkotása a magyar és a kelet-közép-európai liberalizmusnak. Bár sem területi önkormányzatot, sem kollektív nemzeti politikai jogokat nem ad, az egyes állampolgárok minden közéleti fórum előtti szabad nyelvbhasználatának, a nemzetiségek iskolaalapítási és egyesülési jogainak kodifikálásával még a 20. század végén is sok tekintetben a követendő minták egyike lehet a térség megoldatlan nemzetiségi problémáinak rendezésekor.” Katus, 1993: 125.

26 Elemzésemben két nagy narratív halmazba soroltam a vizsgált munkákat. Nacionalizmuskritikusnak neveztem azokat a műveket és történettudományi irányzatokat, amelyek a dualizmuskori magyar politikai elitet a nacionalizmussal szemben táplált ellenérzésekből kiindulva bírálták. A másik halmazba pedig azokat a munkákat és iskolákat helyeztem, amelyek a 19. századi – és modern – nacionalizmushoz támogató módon vagy semleges viszonyultak, és ennek megfelelően eltérő képet alkottak a kiegyezési korszakban hegemoniát élvező vezető rétegről. Ez utóbbi kategória létrehozását sokkal inkább a célszerűség diktálta: meglehetősen heterogén halmazról van szó, amelyben Szekfű Gyula, Mikó Imre, Andrassy György vagy Gulyás László művei egyaránt elhelyezhetők. A kategorizálás csupán vizsgálati kiindulópontként szolgál, a tanulmányomnak nem az a célja, hogy megpróbálja két sztereotíp módon jellemzett „tábor” létezését igazolni.

27 Ehhez meghatározó példaként lásd Gulyás, 2012. Gulyás ebben a munkájában így ír kitűzött céljáról: „[A] Monarchia – és benne a történelmi Magyarország – negatív megközelítése helyett egyfajta pozitív megközelítést próbáltam alkalmazni, azaz a Monarchiára nem a »népek börtöneként« tekintek, hanem egy olyan államalakulatként, ahol több nemzet próbált meg egymás mellett élni.” Úgy gondolom, Gulyás ezen törekvéssel részben „nyitott kapukat döngtetett”, hiszen az az elfogult Monarchia-kép, amelyet a Küzdelem a Kárpát-medencéért című munka meghaladni igyekezett, már az 1970-es évektől kezdve árnyalódott a magyar történetírásban. Uo. 10. Andrassy György az 1868. évi nemzetiségi törvényről írt cikkében egyenesen azt sérelmezi, hogy a végrehajtás pozitívumai „elkerülték a történettudomány figyelmét.” Andrassy, 2017: 11. Andrassyhoz hasonló felfogást képvisel – csak a „történettudomány” helyett a „legtöbb mai szerzőt bírálja” – a nyelvi jogok érvényesülését

A 20. századra jellemző historiográfiai „törések” és irányváltások eredményeként a téma kutatói narratívájukat rendszerint egy korábbi elbeszélésmód antitéziseként igyekeztek megfogalmazni. A kornak megfelelően kemény bírálatban részesítették az „úri”, „polgári” vagy éppen „marxista” történetírás elavult nézeteit. A látszólagos kibékíthetetlen ellentétek dacára azonban a témával foglalkozó kutatások az elmúlt száz évben képtelenek voltak kitörni egy értelmezési keretből. Ezt a tanulmányom további fejezeteiben három állítás bizonyításával fogom igazolni.

Első állításom szerint (1) a dualizmuskori nemzetiségpolitikáról szóló történettudományi diskurzus hagyományosan a nacionalizmus megítélése körül forgott. Az egyes kurzusok, szerzők történeti narratíváját az határozta meg, hogy az általuk képviselt világnézet hogyan viszonyult a nacionalizmushoz. A történetírók értékrendjét persze az elmúlt viharos száz év során eltérő erők, eltérő mértékben – és különböző irányban – befolyásolták. Az állítás szempontjából viszont nem bír jelentőséggel, hogy a történész nacionalizmushoz fűződő viszonya a korszellemből és a közhangulatból eredt (Horthy-korszak), a tudományos közege kényszerített totalitárius ideológiából fakadt (Rákosi-rendszer és korai Kádár-korszak), vagy spontán módon, egyéni preferenciák, értékválasztások eredményeként alakult ki.

Az első állításból szükségszerűen következik, hogy (2) a történeti álláspontok nem csupán az 1989 előtt megírt munkákban, hanem a jelenben is elvi-etikai érveken, tehát szubjektív értékrenden alapulnak. A korábbi kurzusokkal szemben annyi különbség állapítható meg, hogy a világnézetből fakadó narratívák kevésbé részrehajlók, és nem – közvetlen vagy közvetett – nyomásgyakorlás eredményeként jelennek meg a szakmunkákban (továbbá fontos, hogy a tudományos szférát világnézeti pluralizmus jellemzi). Egy historiográfiai mélyelemzés a külső erők vizsgálata során a politikai nyomásgyakorlás helyett ma már egyetemi tanszékek, műhelyek, mentorok, munkatársak informális szellemi befolyására, bizonyos elbeszélői hagyományok természetes átöröklődésére mutathatna rá. Ez a különbség azonban ismételtelen nem fontos a módszertan szempontjából, hiszen a részrehajlás ténye nem a mértéktől vagy az indítéktól függ.

Az első két állítás konklúzióját pedig úgy foglalhatjuk össze, hogy (3) a látszólagos historiográfiai törések és ellentétek dacára a nemzetiségi kérdés problematikájával foglalkozó történetírás az elmúlt száz évben egyetlen hagyományt követett, és minden újító szándék ellenére azonos paradigmán belül maradt. Ennek a szemléletmódnak a lényege, hogy a korszak valóságát bemutatásához a nacionalizmus helyes megítélésére van szükség. A harmadik állításból szükségszerűen következik, hogy azok a kutatók, akik az eddigi tudományos narratívákat azért utasítják el, mert a nacionalizmus kritikáját méltánytalannak ítélik meg, és pozitívan közelítenek ehhez az ideológiához, szintén a kitaposott úton járnak.

európai szinten összehasonlító Nagy Noémi is. Lásd Nagy N., 2019: 174–175. Az utóbbi kettő szerzőnél tehát implicit módon jelenik meg az a kritika, hogy a történettudományban eddig a nacionalizmuskritikus álláspontok voltak dominánsak vagy egyeduralkodóak.

1. A Hortby-korszak

Trianon után a konszolidálódó Magyarország első számú nemzetpolitikai törekvése az igazságtalan békediktátum felülvizsgálata lett, amit – az erőviszonyokkal számolva – a magyar kormányzó elit a nagyhatalmak támogatásával akart végrehajtani. A revíziós célok „befelé” a nemzeti identitás erősítését, „kifelé” viszont a határváltoztatáshoz és – a trianoni békediktátum felülvizsgálatáig – a kisebbségvédelemhez szükséges erkölcsi alap igazolását követelték meg. Ez utóbbi kettős törekvés ellentmondásos narratívához vezetett azokban a nacionalista szellemben megírt történeti munkákban, amelyek az összeomlást megelőző fél évszázadot – és ezen belül a dualizmuskori nemzetiségpolitikát – vizsgálták.

A kurzussal azonos világnézeti platformon álló „mainstream történetírás”²⁸ legfőbb célja a magyar külpolitikai doktrína tudományos érveken nyugvó védelme volt azokkal a kritikákkal szemben, amelyeket az egykori nemzetiségek és a nyugati nagyhatalmak a dualizmuskori nemzetiségpolitika kapcsán megfogalmaztak. Ezek a bírálatok ugyanis látszólag igazolták a trianoni utódállamok kiszakadását és a határokon túlra került magyarokkal szembeni diszkriminatív bánásmódot.²⁹ A támadások kivédésére a történetírók egyfelől komoly érvrendszert építettek fel annak bizonyítására, hogy az elnyomónak bélyegzett magyar elit törekvései szükségszerűen következtek a 19. századi nacionalizmus hegemoniájából. Albrecht Ferenc például a „faji evolúcióval” magyarázta az erőteljes asszimilációs törekvéseket,³⁰ Szekfű Gyula pedig a *Magyar történetben* azzal igyekezett semlegesíteni a kritikákat, hogy „nem is lehetett másként csinálni”, hiszen a nemzeti érdekérvényesítés csak és kizárólag a mások feletti uralomban nyilvánulhat meg, amit szerinte a trianoni utódállamok gyakorlata is igazolt.³¹ Másfelől viszont a kurzushoz illeszkedő történeti munkák a magyar revíziós álláspontot azzal bátyázták körül, hogy Eötvös liberális

28 Bár az 1918-19-es eseményeket bemutató emlékiratok is részletesen foglalkoznak a dualizmuskori politikai berendezkedéssel és a nemzetiségpolitikával, ezeket a forrásokat nem vontam be a vizsgálat körébe. Meglátásom szerint Apponyi Albert vagy Kristóffy József korábbi belügyminiszter emlékiratai, Jászi Oszkár, Károlyi Mihály, Gratz Gusztáv és mások visszaemlékezései nem a történelmi szintézisalkotást, hanem a szerzők öngigazolását szolgálták. Hasonló okból, pamflet jellege miatt a Három nemzedék sem jelenik meg az elemzett források között. Azt feltételezem egyébként, hogy a két világháború közötti emlékirat-irodalom is ugyanazon paradigma alapján vizsgálta a dualizmuskori nemzetiségpolitikát, mint amely az elmúlt száz esztendőben a tudományos igényű történetírást jellemezte.

29 Szekfű Gyula így ír a korabeli történetírás aktuálpolitikai vonatkozásairól: „A mai európai és világtársnélemény a kiegyezési korszakot leginkább a nem-magyar nemzetiségek dolgában rója meg: azt, hogy e népek 67 után nemcsak hogy ki nem elégítették, hanem még inkább eltávolodtak a magyarságtól, kétségkívül az uralkodó nemzet hibájából. A történelmi tények nem igazolják sem azokat, akik a magyar nemzetiségi politikát utólag helyesnek tartják [...] sem azon véleményt, mely ma a világ minden tájáról azt az ítéletet barsógia felénk, hogy rosszul bántunk nemzetiségünkkel és ezért megérdemeltük, hogy elvételessenek tőlünk.” Hóman–Szekfű, 1936: 558. A múltértelmezés politikai jelentőségét jól mutatja, hogy Constantin Angelescu román közoktatásügyi miniszter az 1924. évi oktatási törvény rendelkezéseit a Lex Apponyira hivatkozva igyekezett igazolni. Angelescu – a tényeket meghamisítva – azt állította, hogy az 1907. évi magyar iskolatörvény több tantárgy oktatásában is a magyar tannyelv alkalmazását rendelte el (éppen ezért a kisebbségi magyarokkal szemben támasztott hasonló román követelések is igazságosak). A vita nemzetközi szintre került, miután Magyarország megpróbálta a Népszövetséggel akart nyomást gyakoroltatni a román államra, a törvény visszavonása érdekében. Mikó, 1944: 445.

30 Albrecht, 1931: 152.

31 „A folyamat mindig ugyanaz: az elnyomás elleni panaszkodásból egy új, biztosabb ellenállás körvonalai bontakoznak ki tényleges kisebbségvédelem helyett.” Hóman–Szekfű, 1936: 565.

nemzetiségpolitikáját méltatva a dualizmuskori elit nagyvonalúságát is igyekeztek kidomborítani:³² Magyarország tehát nem egyszerűen „felmentést érdemelt” a nemzetiségi elnyomás vádjá alól,³³ hanem „elismerés illette meg”, amiért szembement az európai trendekkel.³⁴

A Horthy-korszak történetírása – Szekfű Gyula *Három nemzetékéhez* hasonlóan – ugyanakkor az előző rendszer bírálatával sem maradt adós. Az egyes monográfiák rendre felrótták a dualizmuskori elitnek Rákosi Jenő, Réz Mihály és Hoitsy Pál illuzionizmusát, akik a harmincmillió Kárpát-medencei nemzetállamról, a balkáni térhódításról és a Monarchián belüli súlyponteltolódásról, azaz egy Budapest központú Habsburg államalakulatról álmodoztak.³⁵ Hasonlóan éles kritikával illették Bánffy Dezső külsőségekben megmutatkozó sovinizmusát, a függetlenségi ellenzék „kardbojtpolitikáját” és a koalíciós kormány felesleges konfliktusokat gerjesztő nemzetiségi politikáját, főként a Lex Apponyi néven is ismert 1907. évi iskolatörvényeket.³⁶ Szekfű szerint „*a nemzetiségi panaszok tömege közigazgatási túszúrásokra vonatkozik: magyar zászlók feltűzésére, román színek csendőr által eszközölt levételére, s hasonló külsőségekre, melyeket békés hangulatban könnyen el lehetett volna kerülni, amint az angolok nem törődnek a walesi zászló kitiűzésével. A nemzetállam – hogy úgy mondjuk – belső imperializmusának módszereit azonban nem valósítottuk meg.*”³⁷

32 Uo. 566–567. Eötvös méltatása sok tekintetben ellentmond a korábban megfogalmazott „politikai törvényszerűségeknek”, ez pedig jól mutatja a kurzus történéseinek kettős igyekezetét (revízió és kisebbségvédelem).

33 A Horthy-korszakban megalkotott narratíva ellentmondásosságát tovább fokozta, hogy a különböző szerzők egyfelől a nacionalista konfliktus kiküszöbölhetetlenségével érveltek, másfelől pedig nyíltan kijelentették vagy sugalmazták azt, hogy a nemzetiségi törekvések eredője külső hatalmak beavatkozása volt. Mikó Imre például így ír erről: „a nyitott ajtón bejött a pánszlávizmus veszélye Csehországból; az osztrák kormány a Magyarországon állomásozó idegen katonai parancsnokságok útján a nemzetiségeket az önkormányzat kilátásba helyezésével a rebellis magyarok ellen kezdte szervezni; végül az orosz intervenció fegyverrel békét teremtett ugyan magyarok és osztrákok közt, de ugyanakkor északon fajrokonaira, délen hitrokonaira támaszkodva igyekezett megalapozni befolyását a dunai monarchiára.” Mikó, 1944: 49.

34 Az Asztalos-Pethő-féle *A magyar nemzet története* Bánffy Dezső nemzetiségpolitikáját például úgy értékelte, hogy a magyarországi gyakorlat „egyszer se ért annyira közelébe a nemzetiségi kérdés kezelésében annak a modernak és stílusnak, amit más európai államok alkalmaztak maradandó eredmény nélkül (Belgium, Poroszország, az orosz birodalom) idegenfajú alattvalóik iránt, mint Bánffy idejében.” Asztalos–Pethő, 1933: 452.

35 Példaként lásd Asztalos–Pethő, 1933: 438. ill. Hóman–Szekfű, 1936: 585–586. Szekfű a „betegesen túlhajtott” nacionalizmus fő felelőseinek az asszimiláns értelmiségieket – pl. Rákosi Jenőt – tartja. Figyelemre méltó, hogy ez a kritika később a marxista történeti narratívába is beépült. Példaként lásd Horváth, 1961: 311. ill. Glatz, 1973: 273–274.

36 Példaként lásd Asztalos–Pethő, 1933: 480. Mikó Imre szerint „*a koalíciós kormány nemzetiségi politikája sem volt jobb vagy következetesebb, mint a szabadelvű kormányoké*”, és a Lex Apponyi csupa olyan követelést tartalmazott, amelyet a kortárs államok – a mű 1944-ben jelent meg – is elvárnak a nemzeti kisebbségeiktől. A mérsékelt álláspontra ellenére a szerző Apponyit mégis kritizálja azért, mert „minden ösztöne a Deák-Eötvös-féle hagyományokhoz vezetete, de nem volt elég ereje, hogy kivonja magát a Tisza-korban uralkodóvá vált áramlat hatása alól.” Mikó, 1944: 264–265.

37 Hóman–Szekfű, 1936: 569.

Apponyi Albert „a falu rosszaként” a Borsszem Jankó 1907. október 13-i számának karikatúráján.³⁸

A Horthy-korszak történetírói tehát „nem lógtak ki a sorból” abban a tekintetben, hogy súlyos kritikával illették a kiegyezési rendszer nemzetiségpolitikáját, a fenti idézet azonban jól mutatja, hogy nem etikai megfontolásból – a „nemzetiségek elnyomása” miatt –, hanem az integritás elvéből kiindulva fogalmazták meg bírálatukat. A dualizmuskori vezető réteget végső soron azért marasztalták el, mert látszateredményekre törekedett, szükségtelen vitákat ébresztett, ugyanakkor fontos intézkedéseket mulasztott el, így módon pedig hozzájárult a történelmi Magyarország összeomlásához.³⁹ Az asszimilációs stratégia eszerint elhibázott volt, de nem immorális – ennek ellenére a történetírók mégis erkölcsi felsőbbrendűséget tulajdonítottak a magyaroknak a nemzetiségi politika liberális intézkedéseiért, például az 1868: 44. tc. megalkotásáért.⁴⁰ A kurzushoz illeszkedő munkák így egyszerre panaszolták fel a trianoni

38 A kép arra utal, hogy a magyarországi nemzetiségi politika – különösképpen a Lex Apponyi – miatt a kutyaként ábrázolt Tolsztoj és Björnson élesen kritizálta a budapesti kormányt, illetve Apponyit magát. (Forrás: *Borsszem Jankó*, 1907. október 13.)

39 Albrecht szerint „fontos és jelentékeny tényező volt az is, hogy nincs egységes magyar nemzetiségpolitikai koncepció. Az, amit mi magyar nemzetiségi politikának nevezünk, nem egy egységes elvi elgondolásból fakad, [...] politika volt, hanem a napi politikának, az események alakulása által befolyásolt s egymásnak elveiben és gyakorlatában ellentmondó praktikum.” Albrecht, 1931: 153.

40 Mikó Imre szerint az 1868-as nemzetiségi törvény „példát mutathatna egész Európának s ezen a téren nem irányítani, hanem követni kell minket.” Mikó az irányítással a trianoni békediktátumban foglalt kisebbségvédelmi rendelkezésekre utal, amelyekről idézett könyvében azt igyekszik bebizonyítani, hogy szükségtelenek voltak, hiszen a magyar törvények eleve biztosították a nemzetiségek számára az „antant által elvárt” jogokat. Mikó, 1944: 290.

békediktátum igazságtalanságát, a határon túli magyarok sanyarú sorsát, és rótták fel a szabadelvű kormányoknak például azt, hogy 1918 előtt nem szabtak gátat a nemzetiségi bankszervezetek gyarapodásának vagy a román földvásárlásoknak.⁴¹

A Horthy-korszakbeli történetírás kritikájában tehát ugyanazok az ellentmondások jelentek meg, mint a keresztény-konzervatív kurzus nemzetpolitikájában, különösképpen a revíziós törekvések tekintetében.⁴² Mindkettő esetben a nacionalizmus alapvetően pozitív, de következetlen megítélése volt a „probléma forrása”: a magyar politikai gondolkodás a trianoni kataklizma eredményeként nyitottabbá vált a kisebbségvédelmi törekvések iránt, ugyanakkor a történelmi országterületről sem volt hajlandó lemondani.

2. Az ortodox marxista szemléletmód

Ezt a politikai dilemmát és az évszázados nemzetiségi kérdést a világpolitika eseményei a második világháború végnapjaiban egy csapásra *ad acta* tették. Magyarország a szovjet érdekszférába került, ez pedig a dualizmus korszakának történeti értékelését is gyökeresen megváltoztatta. A közhiedelemmel ellentétben a bolsevik hatalomátvétel önmagában még nem jelentett volna szükségszerű antinacionalista fordulatot a politikai gondolkodásban – és ezáltal a történetírásban sem –, a Kárpát-medencei magyar kisebbség nagy lélekszámában azonban Moszkva kockázatot látott a térség stabilitására nézve. Ezért a Sztálin utasításai szerint kiépülő diktatúra az internacionalizmusra alapozta ideológiáját. A felülről-kívülről diktált új irányvonalhoz – a tudományos szféra kommunista megállásának eredményeként – a történettudomány gyorsan „alkalmazkodott.”

Ennek megfelelően az 1945 után született munkák a marxi, lenini és sztálini tézisek alapján, osztályharcos szemléletmód szerint értelmezték újra a magyar történelmet,⁴³ és a nacionalizmusellenesség jegyében nem csak a Horthy-korszak politikai berendezkedését, hanem a kiegyezési rendszert is a lehető legelfogultabb kritikával illették. A történetírás a politika szolgálatában azt tűzte ki célul, hogy – Kemény G. Gábor szavaival élve – „bemutassa és leleplezze a magyar uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikáját.”⁴⁴

41 Hóman–Szekfű, 1936: 582. Szekfű a nemzetiségi bankok, hitelintézetek működését önmagában „a magyarság elleni küzdelemben való részvételnek” tekintette. Ez a megjegyzés ismételt felveti azt a kérdést, hogy vajon a dualizmus kori nemzetiségpolitika korabeli és későbbi kritikusai miként kívántak volna gátat szabni a nemzetiségek gazdasági, kulturális önszerveződésének. Mikó a nemzetiségek gyarapodását „honfoglalásként” aposztrofálja, amely kifejezés azt sugallja, hogy a szóban forgó etnikumok – a soknemzetiségű állam tradíciója ellenére – végső soron idegenek a Kárpát-medencében. Mikó, 1944: 261.

42 Elsősorban arra a kettősségre gondolok itt, hogy a magyar közvélemény – jogosan – az elcsatolt magyar milliók miatt nevezte igazságtalannak a trianoni békediktátumot, ugyanakkor a nemzeti önrendelkezés elve alapján kevésbé igazolható totális revíziót követelte.

43 Ezt a törekvést Mód Aladár 400 év küzdelem az önálló Magyarországért című munkája illusztrálja talán a legjobban. Lásd Mód, 1945.

44 Kemény, 1952: 1. Kemény néhány évvel korábban így írt: „Abhoz, hogy a magyar nemzetiség történet végső megítélésében kialakíthassuk azt a véleményünk szerint elfogadható és időtálló erkölcsi álláspontot, nem elegendő rámutatnunk arra, hogy a kiegyezési korszak nemzetiségi politikájában [...] uralmi és [...] kompromisszumos irányzatok birkóznak.” Kemény, 1946: 283.

Az ortodox marxista narratíva nem elégedett meg annyival, hogy elvitatta a nemesi származású liberális elit reformtörekvéseinek őszinteségét, és a dualista államot egy feudális-reakciós rendszerként mutatta be,⁴⁵ amely „a nemzetiségeket kétszeresen is elnyomta”⁴⁶: az egyes szerzők valósággal igyekeztek a történelemből is kitörölni az integer Magyarországot, hosszan bizonygatva, hogy az „ezeréves államegység” és „az etnikai sokszínűséget eltagadó” politikai nemzetfogalom csupán a „soviniszta” és „feudális” vezető rétegek fikciója volt.⁴⁷

A dualizmus korszakával foglalkozó ortodox marxista történetírás később igyekezett alkalmazkodni ahhoz a pártállami kultúrstratégiához, amely a nemzeti identitást nyílt üldözés helyett inkább eljelentékteleníteni, meghaladni akarta, különösen az 1956-os szabadságharc után. Ez a törekvés a tudománypolitikában a Magyar Tudományos Akadémián megtartott 1960. évi ankéttal – az ún. „nacionalizmusvitával” – érte el csúcspontját. Ennek előzményeként Molnár Erik – részben a Rákosi-rendszer prominens történészeinek, főként Mód Aladár munkásságának a kritikájaként, részben pedig az ’56-os eseményekre adott válaszként – új megvilágításba helyezte a nacionalizmust mint „hamis tudatot.”⁴⁸ Molnár egyfelől az elfogultságból fakadó szakmai pontatlanság(!) miatt bírálta a Rákosi-korszak történetírását, másfelől viszont azt róta fel a korábbi pártvezetésnek, hogy eltávolodott a marxista iránytól, és hibás módon teret engedett a „burzsoá nacionalizmusnak” azzal, hogy a magyar történelemben a nemzeti szabadságharcokra helyezte a hangsúlyt.⁴⁹

Bár Molnár – az MTA Történettudományi Intézetének igazgatójaként – „módszertani forradalmat” hirdetett, a valóságban inkább ideológiai sorvezetőt adott a korabeli történésztársadalom számára. Az általa kijelölt irányvonalnak megfelelően az ankéton felszólalók egymás után tettek hitet a „nacionalizmus elleni har” mellett. A dualizmus korszakát – főleg a nemzetiségpolitikát – kutató történészek

45 Az ortodox marxista logika a 19. század történelmi szereplőit a haladó-reakciós ellentét-párban jelenítette meg, mivel azt a prekoncepciót fogalmazta meg, hogy a rendszerellenes mozgalmak rendeltetésszerűen a szocialista forradalom céljait kell szolgálni. A kommunista narratívában ez a távlati célja a reformkori mozgalmaknak, ezt a forradalmat készíti elő az 1848-as polgári átalakulás, és erről az útról tér le a magyar nemesi elit 1867-ben, amikor megkötötte a kiegyezést a Habsburgokkal, és hozzájárul a közép-európai monarchia konszolidálásához. I. Tóth Zoltán szerint ezért „1867-tel véget ért a burzsoá-demokratikus forradalom időszaka és a középbirtokosság már eddig is halványuló nemzeti szerepe végébe közlekedett. Feladva a függetlenségi harcot és szövetkezve az osztrák uralkodó osztályokkal a dolgozók és a nemzetiségek ellen, a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikája csak reakciós lehetett.” A teljesen történelmietlen narratíva, az anakronisztikus elvárás megnehezítette az ortodox marxista történetírók dolgát akkor, amikor a 19. századi belpolitikai küzdelmekben a jó oldalt kellett megjeleníteniük. Ez a már idézett Századok-tanulmányból is kitűnik: „a népre nem támaszkodó nemzetiségi burzsoáziák mozgalmi, gyakran heves tünetei ellenére is kisszerűsége és eredménytelensége voltak kárhóztatva. Pozitív jelentőségük annyiban van, amennyiben részben polgári demokratikus követelményekért is harcoltak (igaz, nem nagy következetességgel) és főként annyiban, hogy a náluk sokkal reakciósabb magyar uralkodó osztályok elnyomása ellen léptek fel.” I. Tóth, 1956: 370. illetve 376.

46 Kemény, 1952: 2. Ugyanígy a „kétszeres elnyomás” vádja jelenik meg I. Tóth Zoltán 1956-os Századok-tanulmányában is. Lásd I. Tóth, 1956: 372.

47 Példaként lásd Horváth, 1961: 301. illetve Katus, 1960a: 332.

48 Erről beszámol: Péter, 1998: 80–84.

49 Hanák Péter egy 1973-as tanulmányában a „nemzeti nézőpont” túlhangsúlyozása és a „dogmatikus historizálás” miatt kritizálta az általam ortodox marxistának nevezett szemléletmódot. Hanák, 1975: 184.

egyik legfőbb deklarált célkitűzésévé a kelet-európai szocialista államokkal fenntartott baráti viszony megerősítése vált.⁵⁰

Mindennek ellenére Molnár Erik 1960-as kísérlete végső soron kudarcot vallott, ugyanis a következő években megjelenő ortodox marxista munkák narratívája változatlan maradt.⁵¹ A kiadott történeti művek – részben Marx és Engels korabeli megállapításait véve alapul – a reformkori magyar nacionalizmust a „reakciós” Habsburgok ellen vívott küzdelem és a későbbi szabadságharc miatt továbbra is „haladónak” minősítették⁵² – és ezzel szembementek Molnárral, aki éppen a nacionalizmus és burzsoázia ilyen pozitív értékelését kritizálta –, a dualizmus korszakát viszont hosszasan ostromozták „reakciós” volta miatt.⁵³

A reformkori és kiegyezés utáni nemzeti törekvések eltérő megítélése ékesen bizonyítja, hogy az ortodox marxista nacionalizmuskritika retrospektív szemléletmódon alapult. A korabeli történetírás a végcélnak tekintett szocializmusból kiindulva értelmezte és értékelt a történelmi folyamatokat, aminek következtében az egyes munkák – a marxi fejlődéselméletnek megfelelően – a közép-európai polgárosodást, kapitalizmust és nacionalizmust egyfajta köztes állomásnak tekintették a feudalizmustól a proletárállamig vezető rendeltetészerű úton.⁵⁴

A kiegyezéssel megvalósuló magyar szupremácia így „történelmi zsákutcaként”, a korabeli nemzetiségpolitika pedig a haladás megakasztására tett kísérletként interpretálódott,⁵⁵ ami valójában egy

50 Péter László 1965-ben írt beszámolójából kitűnik, hogy még az antinacionalista törekvések mellett elkötelezett marxista történészeket is megosztotta a környező nemzetek történetírásában megjelenő magyarellenesség. Az anketon többen is – pl. Hanák – hangot adtak azon véleményüknek, hogy a „nacionalizmus elleni küzdelem” csak abban az esetben lehet eredményes, ha a szomszédos államok is csatlakoznak ehhez a törekvéshez. Péter, 1998: 83. A marxista történetírás egyébként látványos gesztusokkal törekedett arra, hogy a dualizmuskori nemzetiségpolitikáról megalkotott narratívájával elősegítse a Kárpát-medencei nemzetek „megbékélését.” Galántai József 1967-ben például azzal indokolta Kossuth Lajos politikai hagyatékának különleges értékét, hogy „a mai Magyarország mindennél többre becsüli” a szomszédokkal ápolt barátságot. Galántai, 1967: 154. Ez a baráti kezdeményezés ugyanakkor nagyrészt viszonzatlan maradt, így aztán idővel egyre több magyar történész illette kritikával a „burzsoá nacionalizmus” szomszédos államokban meglévő szellemi befolyását. Példaként lásd: Dolmányos, 1968: 485.

51 A nacionalizmus „történelmi jelentőségének újraértékelésére” természetesen későbbi tanulmányok is kísérletet tettek. Példaként lásd Glatz, 1973: 269. illetve 276. Az ortodox marxista szemléletmódtól egyre inkább elforduló 1970-es, 1980-as évekbeli munkák még ragaszkodtak ahhoz a konklúzióhoz, hogy a nacionalizmus „örök érvényű rendező elvként nem tud megmaradni” Közép-Európában, de kritikájukban már nem a dualizmuskori magyar elit politikájának ostromozására került a hangsúly, hanem a tényszerű magyarázatalkotás volt a cél. Ez a hozzáállás – és a történelmi szereplők nacionalista szemléletmódja iránti „tolerancia” – általában véve jellemző a késő Kádár-korszak dualizmuskutatására.

52 Példaként lásd Katus, 1960a: 332., illetve későbbiről: Galántai, 1985: 170–174. Galántai 1985-ben kifejtett álláspontja tömörebb formában az 1867-es kiegyezésről írt munkájában is megtalálható. Lásd Galántai, 1967.

53 Jellemző példaként lásd Hanák, 1975: 393–396.

54 Az ortodox marxista történetírás véleményem szerint önellentmondásba keveredett akkor, amikor a szocializmus „természetes kifejlődését” igyekezett megmutatni a közép-európai régióban. A kapitalista termelési mód és liberális társadalomszerkezet, amelyek a marxi tézis szerint évszázadok alatt fejlődtek ki és „járták le magukat”, ebben a történeti narratívában csupán „néhány évtizedet kaptak” a térségben, hiszen az 1848-as átalakulást már 1919-ben – a szocialista forradalomként interpretált tanácsköztársasággal – „törvényszerűen” követnie kellett volna egy újabbnak. Még egyes késő Kádár-kori művek esetében is megfigyelhető, hogy a kapitalista berendezkedés és a modern polgári nemzetállam – amely a narratíva szerint a magyar elit reakcióssága miatt kifejlődni sem tudott igazán – a történelem egy meghatározó szakaszából, szükségszerű fejlődési állomásból a szocializmust előkészítő átmeneti állapottá degradálódott. Példaként lásd Galántai, 1967: 148–151. ill. Glatz, 1973: 271., valamint Galántai, 1985: 10–15.

55 Sándor, 1960: 330.

szűk elit érdekeit szolgálta, és természetesen csak a tömegek megtévesztésével és megfélemlítésével lehetett ideig-óráig sikeres.⁵⁶ A dualista berendezkedés – az ortodox marxista dogmatika szerint – mégis drámai következményekkel járt, ugyanis a magyar elit elnyomó politikája hátráltatta a Kárpát-medencében élő nemzetiségek fejlődését, ami azt eredményezte, hogy a Monarchia összeomlásakor még nem álltak készen a szocialista forradalomra, és ezért a polgári átalakulást támogatták.⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy a dualizmuskori elit és nemzetiségpolitika bűne voltaképpen a történelmi szükségszerűségnek tartott közép-európai szocialista átalakulás elodázása volt: a magyar nacionalizmus miatt 1945-ig kellett várni, hogy – már szovjet főség alatt – a térségben „megfelelő” politikai és társadalmi viszonyok alakuljanak ki.⁵⁸

A nacionalizmusellenes elfogultságból fakadó, teljesen történelmietlen végkövetkeztetés miatt az ortodox marxista történetírásra egy furcsa kettősség jellemző. A második világháború után kommunista szellemben megírt tanulmányok és monográfiák egyfelől rendkívül adatgazdagok, hűen tükrözik azt a forrásfeltáró munkát, amit például Kemény G. Gábor és a Történettudományi Intézetben belül 1950 óta működő – 1956-ig I. Tóth Zoltán által vezetett – nemzetiségi munkacsoport végzett.⁵⁹ Másfelől viszont a szóban forgó munkák az állampárt politikai alapvetéseit öltöztették történelmi köntösbe. Az osztályharcos szemléletmód – amit sokan a marxista történetírás legjellegzetesebb vonásaként tartanak számon – csupán másodlagos jelentőséggel bír: a történelmi narratíva megalkotásának legfőbb célja a nacionalizmus kritikája volt, amely eszme – a szovjet doktrína szerint – a térség stabilitására, illetőleg a magyarországi állampárt hatalmi pozícióira egyaránt súlyos fenyegetést jelentett. A dualizmuskori nemzetiségpolitika és általában véve a korabeli magyar nemzeti gondolat így csak a legszigorúbb kritikában részesülhetett.

Ezzel magyarázható, hogy míg az ortodox marxisták a közép-európai nemzetállamokat megszervező nacionalista mozgalmakat a „kispolgárság és a proletariátus szövetségére” hivatkozva igyekeztek pozitív színben feltüntetni és igazolni,⁶⁰ addig a magyarság esetében nem találtak egyetlen olyan társadalmi réteget sem, amely a nemzeti törekvéseket elfogadható módon képviselte volna a dualizmus korszakában.⁶¹ A nacionalizmus társadalmi támogatottságát a feudálisként megbélyegzett

56 Az ortodox marxista narratívában ugyancsak ellentmondásként jelenik meg, hogy a nacionalizmus társadalomra gyakorolt befolyását az egyes szerzők egyszerre vezetik vissza a tömegek megtévesztésére és megfélemlítésére. Példaként lásd Hanák, 1960: 340–341. Az is szembevetendő, hogy a dualizmuskori magyar elitnek tulajdonított „erőszakot” és „elnyomást” az egyes ortodox marxista szerzők nem képesek konkretizálni. I. Tóth Zoltán például a Századokban közölt tanulmányában ellentmondásba bonyolódik akkor, amikor az erőszak mibenlétét fejtegeti: „A magyar nyelv terjesztésére legfőbb eszközül az iskolákat, nevezetesen a népiskolákat tartották alkalmasnak. A cél elérésére többnyire nem a nyílt, hanem a burkolt erőszakot használták fel, nemegyszer képmutatást is alkalmaztak. Nem vitás, hogy a burkolt erőszak is erőszak volt és az uralkodó osztályok reakciós mesterkedéseit semmi sem mentette.” Meglátásom szerint az idézet záró mondata helyettesíti és nem kiteljesíti a bizonyítást. I. Tóth, 1956: 383.

57 Példaként lásd Galántai, 1967: 151–152. ill. Sándor, 1960: 329–330.

58 Ezt kifejti: Galántai, 1967: 151–152.

59 Katus László a „nacionalizmusvitát” követően a Történelmi Szemlében beszámolt a kutatócsoport tízéves munkásságáról. Lásd Katus, 1960b: 536–542.

60 Katus, 1960a: 333–335. ill. Galántai, 1967: 151.

61 Akadnak azért látszólagos ellenpéldák is. I. Tóth Zoltán szerint például „egyedül a mindenféle kizsákmányolás felszámolásában érdekelt proletariátus volt az, mely – fejletlenségéből származó több-kevesebb korláttal, de – az uralkodó osztályoknál messzemenően haladóbb

vezető réteg manipulációjának és/vagy terrorjának tulajdonították.⁶² Így aztán az 1950-es és 1960-as évek ortodox marxistái valósággal magyarellenes álláspontot képviseltek a dualizmuskori interetnikus konfliktusok és a trianoni sorstragédia bemutatása során.⁶³

2.3. Az utak szétválnak

Ezen a ponton fontos röviden kitérni arra, hogy az eddig bemutatott narratívát miért illetem az ortodox jelzővel, illetőleg tisztázni azt, hogy ez a speciális irányzat miben tér el a „sima” marxista történetírástól. A különbség úgy is megfogalmazható, hogy az ortodox marxistának nevezett iskola ténylegesen létezik. Pontosán körülírható azon tézisek alapján, amelyeket az előző oldalakon ismertettem, és joggal nevezhető ortodoxnak, mert a marxi, lenini és sztálini dogmákat alkalmazza a történelmi folyamatok értelmezéséhez. Ezzel szemben a marxista jelző önmagában nem adja meg egy historiográfiai irányzat pontos körvonalait. Csupán arra utal, hogy a szóban forgó munka a szocializmus évtizedeire datálható, vagy hogy szerzője szocialista világnézeti alapról szemléli a kiegyezési korszak politikai, társadalmi jelenségeit (tekintsünk el attól az esettől, mikor a „marxista” jelzőt sértésként használják). Ez pedig kevés egy irányzat definíciójához, mivel – a közhiedelemmel ellentétben – a 20. század utolsó éveiben a dualizmuskori nemzetiségi kérdés megítélésében a történetírással nem az éles váltások, hanem a lassú módosulások voltak jellemzők. A pártállam összeomlása, az 1989. évi rendszerváltás sem jelentett éles cezúrát.

Erre a megállapításra korábban mások is eljutottak már a magyar történettudományban, ám hibás következtetéseket vontak le belőle. Gulyás László például a *Küzdelem a Kárpát-medencéért* című munkájában szintén kétségbe vonta a rendszerváltás historiográfiai jelentőségét azáltal, hogy „marxista” és „posztmarxista” kategóriákba sorolta azokat az irányzatokat, amelyek szerinte elavult nézeteket képviseltek.⁶⁴ Az elnevezések alapján Gulyás úgy vélte, hogy a marxista történetírás bizonyos állandó

nézeteket írt zászlajára a nemzetiségi kérdésben.” Ugyanakkor, tekintettel a „proletariátus” korszakbeli marginális társadalmi szerepére és az állítást igazoló tényadatok hiányára, ez az „ellenpélda” a fenti megállapításomat mégsem cáfolja. I. Tóth, 1956: 378.

62 Hanák, 1975: 396. ill. Horváth, 1961: 302–303. Hanák Péter – aki már az 1960-as anketon is egyszerre magyarázta a tömegek megfélemlítésével és megtévesztésével a nacionalizmus társadalmi befolyását – 1975-ös kötetében úgy fogalmazott, hogy az értelmiség a károsnak tartott ideológia „fanatikus híve” és „foglya” lett.

63 Ennek szellemében Hanák Péter a fentebb említett 1960. évi anketon például a dualizmuskori nemzetiségpolitika kapcsán azt a kijelentést tette, hogy a trianoni béke a nemzeti konfliktust „igazságosan és haladó módon” oldotta meg. Hanák, 1960: 341. Hasonlóan részrehajló például Dolmányos Lex Apponyi-tanulmányában az a megállapítás, hogy a nemzetiségi politikusok tiltakozása azért értékelhető pozitívumként, mert „legalább nehézséget okoztak a kormánynak.” Dolmányos, 1968: 507. Ugyancsak hasonló felfogásról árulkodik I. Tóth, 1956: 370.

64 Gulyás László felfogása szerint azok a történészek képviselik a posztmarxista irányzatot, akik a dualizmuskori nemzetiségpolitikát kritikusan szemlélik, és ennek fényében a korabeli magyar elitet is bírálóan részesítik. Kategorizálásával Gulyás végeredményben azt sugallja, hogy a kritikai attitűd a marxista ideológiából és a szocialista diktatúra nacionalizmusellenességéből fakad, tehát annak 1989 utáni képviselője valamilyen „utóvédharcnak” tekinthető egy elavult irányzat részéről. A posztmarxista jelző ilyen értelemben való használata nem csupán azért helytelen, mert hibás logikára épül – többek között azért, mert a dualizmuskori nemzetiségpolitika kritikája az antinacionalista felfogással aligha vádolható Horthy-korszakba nyúlik vissza –, hanem azért is, mert elfedi azokat a lényeges változásokat, amelyek a Kádár-rendszer utolsó évtizedeiben zajlottak le a történetírásban. Gulyás, 2012: 9.

stílusjegyekkel rendelkezik, és kisebb módosulásokkal egészen napjainkig „túlél”, lényegét tekintve változatlan maradt. Ezzel a feltételezéssel szemben a szakirodalom vizsgálatából inkább az állapítható meg, hogy a marxista tézisekre épülő történettudomány már az 1960-as, 1970-es évek fordulóján túlhaladt a zenitjén, és a dualizmuskori Magyarországgal foglalkozó szakmunkák a rendszerváltást megelőző másfél-két évtizedben fokozatosan lazítottak az ideológiai kötelékeken. Legalább ennyire fontos, hogy már 1989 előtt is egy spontán, tehát nem felülről irányított folyamat figyelhető meg a történettudományban.

A történeti narratívák szétválását és önálló fejlődését a historiográfiában „újrászakszerűsödésnek” is szokás jellemezni.⁶⁵ A lassú változás előjelei már Dolmányos Lex Apponyi-tanulmányában felfedezhetők, aki nyilvánvalóan elfogult és ideológiavezérelt kritikája mellett⁶⁶ arra is törekedett, hogy árnyaltan mutassa be a korabeli politikai küzdőteret. A magyar „elnyomók” és az „alávetett” nemzetiségek sablonjai helyett már önálló szereplőkként ábrázolta a kormánykoalícióban részt vevő pártokat, a szociáldemokratákat és a polgári radikálisokat, a másik oldalon pedig ugyancsak elkülönítette egymástól a saját érdekeiknek megfelelően taktikázó nemzetiségi eliteket. Ez annak ellenére figyelemre méltó, hogy Dolmányos a saját elfogult mércéje szerint minden történelmi szereplőt elmarasztalt a Lex Apponyival kapcsolatos „hibás” álláspontjuk miatt, vagy azért, mert kudarcot vallottak a törvény elbuktatásában. Sokkal egyértelműbb jeleit mutatja az „új időknek” Glatz Ferenc korábban már hivatkozott 1973-as tanulmánya, amely „*félmegoldást jelentő történelmi realitásként*” értékelte az 1867. évi kiegyezést,⁶⁷ és árnyaltabb kritikát fogalmazott meg a korabeli nacionalizmusról, valamint a magyar politikai elit felelősségéről.⁶⁸ Ebben a műben már megjelentek azok a – korábbi ortodox felfogáshoz képest mérsékeltebb álláspontot közvetítő – narratív elemek, amelyek a hanyatlásnak induló szocialista kurzus domináns-félhivatalos álláspontját jellemezték. Glatz, illetve az 1970-es és 1980-as években alkotó történészek elsőprő többsége az „erőszakos” magyarosításért elsősorban már a vármegyei tisztviselőket kritizálta,⁶⁹ és – a korábbi

65 Romsics, 2011: 404.

66 Dolmányos például tanulmányában még azt is felrótta a koalíciós kormánynak, hogy az 1907. évi iskolatörvények megalkotásával emelte a tanítói béreket – ezzel ugyanis a történész szerint kifogta a szelet a szocialista mozgalom vitorlájából, illetve a nemzetiségi oktatást finanszírozó egyházak költségeit is növelte. A tanulmány a polgári radikálisokat is kritizálta államosítási törekvéseik miatt, mivel követelésük egybeesett a „szélsőséges sovíniszták” kívánságával. Ezekből a példákban jól látható, hogy az elvileg osztályszemléletet képviselő ortodox marxista történetírásban a magyar nacionalizmus elítélése élvezett elsőbbséget: abban az esetben, ha a progresszívek a nacionalistákkal kerültek egy platformra, akár az egyházak érdeksérelmét is fél lehetett róni – egy ateista ideológia képviselőjeként – a dualizmuskori elitnek. Dolmányos, 1968: 488., 492., illetve 511.

67 Glatz, 1973: 270.

68 Glatz a tanulmányában azt rótta fel a magyar vezető rétegnek, hogy „nem törekedett reális kompromisszumra”, és „nem vette elég komolyan” a nemzetiségek követeléseit. A történész másfelől azt is megállapította, hogy a trianoni utódállamok hasonlóan türelmetlen politikát folytattak, sőt, velük összehasonlításban a magyar politika „liberálisabbnak tekinthető.” Uo.: 270–271.

69 A közigazgatás felelőssége a három felvidéki szlovák középiskola bezárása (1874–75) kapcsán merült fel. Glatz más helyen a „művelt középosztályt” nevezte meg a kulturális magyarosítás motorjának, amit világosan elkülönített az erőszakos magyarosítástól. Uo.: 272–273. A kései Kádár-korszakban született szakirodalomra véve általában jellemző az a – Horthy-korszakban is megtalálható és tények tekintetében helytálló – narratíva, amely a „legszélsőségesebb” nacionalizmust nem a kormány vagy a sztereotip módon ábrázolt dzsentrí uralmi stratégiájából eredezteti, hanem a társadalmi közhangulatra

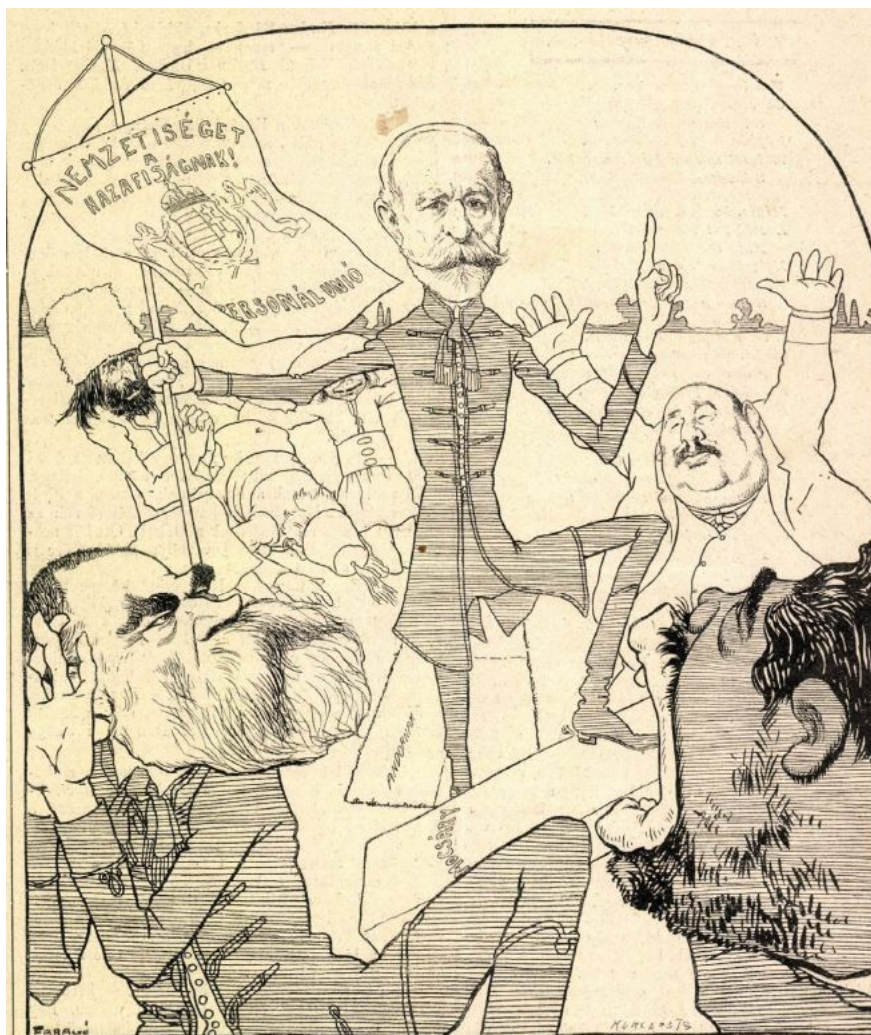
történetírói hagyományokhoz visszatérve⁷⁰ – a sovinszta főszó mellett a többek között Deák, Eötvös és Mocsáry által képviselt kompromisszumos irányzatnak is nagyobb jelentőséget tulajdonított.⁷¹ Az 1970-es évek szemléletváltása abban ragadható meg, hogy a sovinizmusa, vagy „türelmetlen nacionalizmusá” miatt bíralt főszó mellett egyenrangú – erkölcsi tekintetben pedig magasabb rendű – alternatív irányzatként jelent meg az Eötvöshöz és Mocsáryhoz köthető liberális felfogás. A magyar elit ezzel a történetírásban a „sovinszta gyülekezetéből” egy ideológiailag megosztott táborrá vált, ahol végül is a „jó oldal” maradt alul a belpolitikai küzdelmekben.⁷²

és az „önjáró” közigazgatás túlkapásaira vezeti vissza. Az 1868-as Eötvös-féle nemzetiségi törvény nem megfelelő végrehajtása, a szlovák nyelvű középfokú oktatás sorsa vagy a nemzetiségi diákok anyanyelvű iskoláztatásának lehetőségei kapcsán ezekben a művekben rendre felmerül a vármegye felelőssége, aminek következtében a nemzetiségi elnyomás felelőssége is megoszlik. Az ortodox marxista felfogáshoz képest tehát az irány megfordul: már nem a hatalom birtokosai „korrumpálják” elnyomó eszméikkel a társadalmat, hanem a korszellem kényszeríti vagy befolyásolja a vezető rétegeket. Ezzel összefüggésben a történetírói kritikában a sovinizmus bűne a rövidlátó nacionalizmus hibájává szelídül. Példaként lásd Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1335., illetve Galántai, 1985: 197. Ezt érdemes összevetni Balogh Sándor ezredforduló utáni narratívájával, aki szerint 1867-ben a „szélsőséges magyar nemzeti közvélemény” nyomása miatt nem sikerült kompromisszumot kötni az alternatív nemzetiségi törvénytervezetet megalkotó nem magyar országgyűlési képviselőkkel. Balogh, 2002: 67.

70 Ehhez példaként lásd Albrecht, 1931: 154.

71 Glatz, 1973: 271. A függetlenségi párt eredeti – nemzetiségi kérdésben jóval liberálisabb – programjához pályafutása végéig ragaszkodó Mocsáry Lajos már az ortodox marxista kánonban is egyfajta „magányos harcosként”, a méltányos nemzetiségpolitika egyedüli – vagy Eötvössel együtt említhető – képviselőjeként jelent meg. Ehhez példaként lásd Kemény, 1946: 280.; 284., illetve Dolmányos, 1968: 511.

72 Példákhoz lásd Galántai, 1985: 175. illetve 193–194., valamint Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1356–1359. A rendszerváltás után keletkezett, nacionalizmuskritikus munkák ugyanilyen kétosztatú térként mutatták be a nemzetiségi kérdés kapcsán a dualizmuskori politikát. Ehhez lásd Katus, 2012: 340. valamint Nagy M., 2016: 421.

Mocsáry Lajos karikatúrája a Borsszem Jankóban. (Forrás: Borsszem Jankó, 1898. április 10.)

Az új narratíva jelentősége nem csupán abban rejlett, hogy az „uralkodó osztályok” történelmi felelőssége némiképp kedvezőbb megvilágításba került.⁷³ A toleráns, liberális nemzetiségpolitikai tradíció kiemelése egyben azt is jelentette, hogy – az ortodox marxisták állításával ellentétben – létezett „helyesen felfogott” nemzetközpontú politika a 19. században,⁷⁴ következésképpen létezik napjainkban – ti. a

73 „De felvetődik a kérdés: hol nem a nemzetállam jegyében gondolkodott bármelyik uralkodó osztály a korabeli Európában? Hiszen, ha pusztán eszmetörténetileg néznénk a kérdést, akkor sehol sem találunk olyan megoldást, mely a magyar politikai vezető réteg elé lett volna állítható.” Glatz, 1973: 276. Érdekes ezt összevetni Galántai József megállapításával, aki A Habsburg-monarchia alkonya című munkájában hangsúlyozta, hogy a dualista államberendezkedés önmagában nem jelentette volna gátját a nemzetiségekkel való megegyezésnek: a kompromisszum azért maradt el, mert a szűk látókörű magyar elit nem volt hajlandó feladni hegemóniáját. Galántai, 1985: 163–165.

74 Bellér Béla 1974-es, dualizmuskori oktatáspolitikát összegző tanulmányában például ezt olvashatjuk az 1868. évi nemzetiségi törvényről: „A törvény – a politikai magyar nemzet ehüleg hibás koncepciója ellenére is – biztosíthatta volna a nemzetiségek anyanyelvi oktatását, s ezzel éppen az egyik legélesebb ütközési felületen, az iskolakérdésben csökkentette volna a nemzetiségi ellentéteket, ha egyrészt becsületesen végrehajjták, másrészt ha nem hozták a továbbiakban a népoktatási törvény szellemével és betűjével egyaránt ellenkező törvényeket.” Figyelemre méltó, hogy Bellér az ortodox marxistáktól eltérő módon már csak „elhüleg” nevezi hibásnak a politikai nemzetfelfogást, és a nemzetiségi törvény „becsületess” végrehajtását hiányolja. Más helyen is megengedőbb a dualizmuskori elittel szemben: „a polgári magyar nemzetállam létrehozására irányuló, az állami, a társadalmi, a kulturális

Kádár-rendszerben – is. A történeti narratíva módosulásai lakmuszpapírként jelezték a nacionalizmus változó politikai megítélését.

Az 1970-es évek elejétől tapasztalható változások spontán jellegéből fakadóan az egyes szerzők eltérő mértékben rugaszkodtak el az ortodox marxista formuláktól és gondolatmenetektől. Elsősorban ez akadályozza, hogy olyan világosan körülhatárolt kategóriába soroljuk a késő Kádár-korszak szakirodalmát, mint a korábban született munkákat. Egyes történészek például még a rendszerváltás után is ragaszkodtak a marxista történetírói szokincshez, a képet pedig tovább bonyolítja, hogy a „régies külcsín” mögött újító gondolatok is megjelenhettek.⁷⁵ Kiváló példát szolgáltat erre a *Habsburg-monarchia alkonya* című monográfia, amelyben Galántai József részben újraközölte, részben viszont revideálta a kiegyezésről írt 1967-es munkájában megfogalmazott gondolatait. Ez a kettősség a később kiadott monográfiában okozott némi disszonanciát.

Galántai 1985-ben is Marx és Engels kommentárja alapján ítélte progresszívnek az 1848-as magyar forradalmat,⁷⁶ ami nem csupán a kiadás éve miatt hatott anakronisztikusnak, hanem azért is, mert a történész jóval kiegyensúlyozottabb véleményt alkotott a magyar nacionalizmusról és a nemzetépítő törekvésekről, mint két évtizeddel korábban. Az újabb munkában ugyanis a hangsúly már nem a nemesi származású elit feudális beállítottságára, vagy a polgári átalakulást segítő reformok korlátozottságára helyeződött,⁷⁷ hanem arra, hogy a dualizmus Magyarország számára a prosperitás fél évszázadát hozta el. Galántai elismerte, hogy a kiegyezési rendszer „*gazdasági és kulturális fejlődést mutatott fel*” és „*integrációs képességét is megmutatta.*”⁷⁸ Különösen fontos volt azon megállapítása, hogy a Monarchia keretein belül a Kárpát-medencében élő nemzetiségek számára is adott volt a fejlődés lehetősége.⁷⁹

A Habsburgok birodalma tehát a késő Kádár-korszak interpretációjában a „népek börtönéből” egy súlyos feszültségekkel terhelt, politikai berendezkedés tekintetében elmaradott, de fejlődésre, sőt akár felzárkózásra is képes államalakulattá vált.⁸⁰ A dualista berendezkedés kedvezőbb megítélésének köszönhetően a szakmunkák a kiegyezés aktusát, a magyar elit nemzetiségpolitikáját és a 19. század nacionalista alapkonfliktusát tárgyilagosabban közelítették meg. Katus László szerint „*[E]nnyiféle nép*

élet egészét átfogó – történelmileg kétségkívül jogos – intézkedések messzemenően összefonódnak a jogos nemzetiségi igények visszaszorítását célzó retrográd magyar nacionalista intézkedésekkel.” Bellér, 1974: 53–54.

75 Az ortodox marxista történetírói szokincs „túlélésének” sokszor tisztán gyakorlati okai voltak. Galántai József – alább bemutatott – példája mellett érdemes Katus László esetét is megemlíteni, aki 2012-ben kiadott monográfiájában (lásd Katus, 2012) számos olyan gondolatot újraközölt, amelyek már a „tízketes” Magyarország történetében is megjelentek.

76 Vö. Galántai, 1985. 10–19. valamint Galántai, 1967: 148–149.

77 Természetesen ez a kritika is megjelenik a műben. Galántai, 1985: 10–12.

78 Uo. 5.

79 Uo. 202–203. A „tízketes” Magyarország története is részletesen bemutatja a témához kapcsolódó fejezetében a magyarországi nemzetiségek dualizmuskori gazdasági gyarodását és kulturális fejlődését. Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1338. illetve 1344.

80 Jó példát szolgáltat erre Hanák Péter 1988-ban kiadott, *A kert és a műhely* című tanulmánykötete, amely a Monarchia és különösképpen a dualizmuskori Magyarország társadalmi-kulturális átalakulását hangsúlyozza, ugyanakkor a politikai rendszer kritikájában ragaszkodik a régi irányvonalhoz: „*Ihlyen szempontból nézve teljesen megáll Bibó István kritikája a kiegyezésről: »nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni.« A kiegyezés legnagyobb morális gyengesége abban áll, hogy kölcsönös becsapáson, pontosabban kölcsönös öncsaláson, öszrintétlenségen alapult.*” Hanák, 1988: 118.

*együttélése, egymáshoz és az államhoz való viszonya, nemzeti fejlődésének biztosítása egész sor bonyolult gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai problémát vetett fel, amelyeket a polgári átalakulás időszaka [...] megoldatlanul hagyott a kiegyezés utáni korszak nemzedékeire. Érthető tehát, hogy a dualizmus korának mindvégig egyik alapvető problémája volt a nemzetiségi kérdés, amelynek megoldatlansága végül is a soknemzetiségű Magyarország felbomlásához vezetett.*⁸¹

Az idézett megállapítás egyszerre személytelenítette a nacionalista konfliktust és tette magától értetődővé a nemzetközpontú gondolkodást. Ennek megfelelően a korszak „hivatalos” álláspontját tükröző „tízkötetes” *Magyarország történetében* Katus Tisza Kálmán politikai felelősségét már abban állapította meg, hogy „nemigen igyekezett mérsékelni a helyi magyar hatóságok nacionalista túlbuzgalmát”⁸², a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatását elrendelő 1879: 18. tc.-t pedig úgy értékelte, hogy „önmagában véve még nem volt erőszakos magyarosítás.”⁸³ Hanák Péter, Katus László, Galántai József és mások megjelent művei alapján a késő Kádár-korszakra jellemző narratívák lényegét úgy foglalhatnánk össze, hogy a kritika fenntartása mellett elfogadóbb álláspontra helyezkedtek a magyar nacionalizmussal szemben, és kiegyensúlyozottabban értékelték a dualizmuskori elit politikáját.

A bemutatott tendenciákat látva adódik a kérdés, hogy – az ortodox marxista irányzatnak mintegy ellentétpárjaként – beszélhetünk -e egy rendkívül laza és heterogén „késő marxista” kurzusról az 1970-es és 1980-as évek magyarországi történetírásában? Egy olyan irányzatról, amelyet nem központi direktíva vagy a párt által meghirdetett tézis hívott életre, és amely teret engedett az érdemi vitáknak és a valós véleménykülönbségeknek.

A „késő marxista” kategória használatával szemben felmerül egy komoly ellenérv. A kései Kádár-korszak történeti munkáinak elsöprő többsége nem a marxi tanokból kiindulva mutatta be – és bírálta – a dualista éra politikai, társadalmi és gazdasági folyamatait. A haladás mércéjét – a szocializmus utópisztikus viszonyai helyett – ekkor már a nyugat-európai viszonyok jelentették.⁸⁴ A 19. századi magyar nacionalizmussal szemben megfogalmazott kritika sem a marxizmusból fakadt, hanem elvi-etikai érveken alapult, amelyeket a 4. fejezetben fogunk részletesen elemezni.

Az is a kategória felállítása ellen szól, hogy a bírálatoknak a szigorúságában nem fedezhető fel tendencia: a későbbiekben számos példát láthatunk majd arra, hogy a közelmúltban megjelent tanulmányok vagy monográfiák alkalmasint kritikusabban viszonyulnak a dualizmuskori nemzetiségpolitikához, mint a Kádár-korszak számos szakmunkája.⁸⁵ Pedig az ortodox marxista

81 Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1333.

82 Uo. 1337.

83 Uo. 1343. Az 1879: 18. tc. változó megítélése kapcsán érdemes még idézni Hamar Mária 1976-os Századok-tanulmányát is, aki már csak feltételes módban írt arról, hogy a Trefort-féle jogszabály alapján „az állam határain belül élő nem magyar anyanyelvű népek politikai jogai szenvedhettek csorbát”. Hamar, 1976: 84.

84 Ehhez példaként lásd Galántai József értékelését a dualizmuskori Magyarország gazdasági fejlődéséről: Galántai, 1985: 156–159.

85 Érdemes összevetni Tilkovszky Loránt alábbi jellemzését Bellér Béla vagy Katus László korábban bemutatott álláspontjával: „Ez a magyarosítás már politikailag is szervezett ellenállásba ütközött a nemzetiségek részéről, s a sokszor meglehetősen brutális fellépések, amelyeket a határokon túlra nyúló kapcsolatok tapasztalása, vagy akárcsak feltételezése

történetírás hanyatlásából és a nacionalizmus „enyhébb” megítéléséből – valamint a politikai változásokból, a rendszerváltás és a demokratikus Magyarország megszületése alapján – akár azt is feltételezhetnénk, hogy az elmúlt fél évszázadban lezajlott egy „jobbratolódsági” folyamat a téma historiográfiájában, aminek következtében az idő előrehaladtával a magyar nacionalizmust egyre kedvezőbb módon megítélő narratívák honosodtak meg. Logikus hipotézis lenne – a szakirodalom azonban nem támasztaná alá.

Mindezek okán az 1970-es évektől elváló utakat rendkívül nehéz egybekapcsolni. A nacionalizmuskritikus attitűdön túl az egyes szerzők – bírálatuk szubjektív, elvi-etikai jellegéből fakadóan – eltérő mércét alkalmaznak a dualizmuskori vezető réteggel szemben. Ez például abban nyilvánul meg, hogy más-más helyen húzzák meg azt a vörös vonalat, amelyet átlépve – szerintük – a nemzetiségpolitika és a magyar nacionalizmus elnyomóvá vált a 19. század második felében.⁸⁶

A történeti narratívák Kádár-korszakban kezdődő „sokszínűsödése” azokon a nézetkülönbségeken keresztül is jól megfigyelhető, amelyek Katus László és Galántai József monográfiáiból szűrhetők le. Katus például az 1979-ben kiadott „tízkötetes” *Magyarország történetében* Deák Ferencről kedvező képet alkotott, és – Eötvössel, illetve Mocsáryval együtt – a sokat méltatott liberálisok közé helyezte a politikust,⁸⁷ Galántai József viszont hat évvel későbbi munkájában úgy vélekedett, hogy Deák a kiegyezés után egy hosszú távon kompromisszumképtelen álláspontot képviselt, és nemzetiségpolitikai koncepciója az eötvösi liberalizmus, illetve a türelmetlen nacionalizmus között félúton állt.⁸⁸ Galántai az 1868-as nemzetiségi törvény dicséretében is „szűkmarkúbbnak” bizonyult Katusnál. Még 1985-ös művében is úgy vélekedett, hogy az Európában elsőként megalkotott kisebbségvédelmi jogszabályt annak tükrében kell értékelni, hogy betöltötte -e funkcióját, sikerült -e megoldania a

folytán fokozódó idegesség váltott ki vele szemben, a 20. század első két évtizedében annyira elmergésítette a helyzetet, hogy a különben is szűkkeblű megegyezési kísérletek csődöt mondtak.” Tilkovszky, 1998: 7.

86 Azok a történeti munkák, amelyek a dualizmuskori magyar nemzetiségpolitikát kritikusan szemlélik, de az ortodox marxista szemléletnél kiegyensúlyozottabb véleményt fogalmaznak meg, az erkölcsileg helyesnek ítélt irányvonal – amelyet Eötvös József, Mocsáry Lajos és az esetek többségében Deák Ferenc is képvisel – politikai vereségét törésként mutatják be. Az eseményeket úgy beszélik el, hogy valamilyen esemény következtében fordulat következik be a magyar nemzetiségpolitikában, és ezt követően az állam egyre erőteljesebb nyomást fejt ki a nemzetiségekre egészen addig, ameddig a dualista rendszer össze nem omlik a konfliktus súlya alatt. Vesztróczy Zsolt például így ábrázolja ezt a folyamatot: „Grünwald Béla fellépése az 1870-es években fordulatot hozott a magyar nemzetiségi politikai gondolkodásban. Álláspontja viszont csak az akkor még létező deáki-eötvösi normákhoz viszonyítva tekinthető ultraradikálisnak, mivel a magyar liberalizmus fokozatos megmerevedésének következtében e nézetrendszer a XIX. század végére fokozatosan a politikai élet legszéleiről annak centrumába került át. Ekkorra már, elsősorban a közművelődési egyesületeknek és a megyéknek köszönhetően több elképzelése a kor nemzetiségi politikájának részévé vált, amely a századfordulót követően meg is haladta a »grünwaldizmus« gondolatait.” Vesztróczy, 2009: 95. Általános szabályszerűségként azt állapíthatjuk meg, hogy minél erősebb a kritika, amellyel az adott szerző a korabeli politikai vezető réteget illeti, annál korábbra datálódik a kiegyezési rendszerben ez a feltételezett törés. Galántai József például már a nemzetiségi törvény elfogadása előtt – a politikai nemzet deklarációjában – megállapítja azt a törést, ami a továbbiakban ellehetetlenítette a magyarok és az országban élő többi nemzetiség kompromisszumát. Galántai, 1985: 191–196. Gyurgyák János és Kéri Katalin Eötvös, illetve Deák halálában látja a szélsőséges nacionalizmus előretörésének okát. Kéri, 1997., illetve Gyurgyák, 2007: 81. A felvidéki szlovák középiskolák 1874–75. évi bezárása vagy a magyar nyelv kötelező oktatásának bevezetése is gyakran jelenik meg a szakirodalomban töréspontként. Gángó Gábor egyszerűen „1875-ös fordulatról” beszél. Gángó, 2009: 14.

87 Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1357.

88 Galántai, 1985: 193–194. Ezt is érdemes összevetni Bellér Béla 1974-es álláspontjával. Lásd Bellér, 1974.

nemzetiségi konfliktusokat Magyarországon.⁸⁹ A két kiemelkedő történész álláspontja között húzódo távolság egyébként a rendszerváltás után sem csökkent. Pályafutása utolsó éveiben Katus a Lex Apponyi megítélésében is eljutott addig, hogy a törvény által előidézett nacionalista konfliktusban ne a magyar sovinizmus bűnét, hanem két érdekcsoport – a magyarok és a nemzetiségek – szükségszerű ellentétét lássa.⁹⁰ Galántai ezzel szemben későbbi munkássága során is fenntartotta szigorú kritikáját.

A magyar nyelv kötelező népiskolai oktatását elrendelő Trefort-féle törvény értékelésén keresztül is jól látható, hogy a dualizmuskori nemzetiségpolitikával foglalkozó szakirodalomban a nacionalizmusra vonatkozó kritikák „erejét” az idő múlása vagy a rendszerváltás nem befolyásolta. Annak ellenére, hogy Katus László már az 1970-es évek végén úgy gondolta, hogy az államnyelv taníttatása nem értékelhető elnyomó lépésként,⁹¹ Nagy Péter Tibor 2005-ös értekezésében ezzel gyökeresen ellentétes véleményt fogalmazott meg.⁹² Nagy Mariann egy évtizeddel későbbi tanulmányában a Trefort-féle törvény születését az anyanyelvű oktatást háttérbe szorító törekvésekkel hozta összefüggésbe, és ezen az alapon kritizálta a szabadelvű kormányokat.⁹³ Galántai József 1985-ös álláspontja szerint az 1879: 18. tc. megalkotása arról tanúskodik, hogy a dualizmuskori kormányok „túlzott mértékben” követelték meg a magyar nyelv elsajátítását.⁹⁴

Ezen a ponton joggal érezheti úgy az olvasó, hogy a historiográfiai utak Kádár-korszakbeli szétválása miatt elveszik az álláspontok sokaságában. Ezért érdemes összegeznünk az eddigi megállapításainkat. Bizonyítást nyert az (1) állításunk, mely szerint a dualizmuskori nemzetiségpolitikával foglalkozó 20. századi történettudományi irányzatok különböző narratíváit a nacionalizmus eltérő megítélése inspirálta. A Horthy-korszak, valamint a szocialista éra történészeinek elfogultsága könnyen igazolható, hiszen a múlt értelmezésének kereteit mindhárom szemléltetett esetben a hatalmon lévő kurzus szabta meg. Ez a közvetlen politikai befolyás azonban láthatóan halványulóban volt a Kádár-rendszer alkonyán, és eltűnt a rendszerváltás után, ami viszont azt jelenti, hogy a (2) állítást, amely a jelenlegi történetírói irányzatok részrehajlására vonatkozik, más módon kell bizonyítanunk.

Miután a 20. század utolsó évtizedeiben a történeti narratívák sokasodtak és szétváltak egymástól, mélyebbre kell ásunk, és azt kell megvizsgálunk, hogy az elbeszélésmódok felépítésében milyen közös,

89 Galántai, 1985: 196. Vö. Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1356. Galántai ugyanakkor elismerte, hogy az Eötvös-féle nemzetiségi törvény a térségben egyedülálló volt, Nyugat-Európával való összevetésben pedig „ritkaságszámba ment.”

90 Katus, 2015.

91 Ez a megállapítás egyébként nem csak a „tízkötetes” Magyarország történetében olvasható, hanem Katus László 2012-ben kiadott monográfiájában is. Katus, 2012: 573.

92 Az 1879: 18. tc-ben megszabott követelményeket Nagy – indoklás nélkül – „súlyos jogsérelemként” értékelte. Nagy Péter Tibor, 2005: 3.

93 Nagy M., 2016: 420. Egy másik tanulmányában Nagy Mariann az 1870-es évek hangulatát és az 1879: 18. tc. előkészítésének a légkörét Beksics Gusztáv – századforduló utáni – asszimilációs elképzeléseivel illusztrálja. A Trefort-féle törvényről és a Lex Apponyiról pedig kijelenti, hogy károsan érintették a nemzetiségek kulturális fejlődését. Nagy M., 2019: 146.

94 Galántai, 1985: 196. Érdekes, hogy Szarka László 2007-ben ugyanezt a kritikát a – magyar nyelvoktatás hatékonyságának fokozására megalkotott – Lex Apponyival szemben fogalmazta meg. Szarka, 2007: 32.

az objektívítás kritériumainak ellentmondó sajátosságok találhatóak meg. Egyszerűbben szólva azt fogjuk bizonyítani, hogy a változatos történelmi álláspontok azonos logika alapján épülnek fel, és olyan megállapításokon alapulnak, amelyek szubjektívák, kívül esnek a történettudomány körén.

A (3) állítást, amely a nacionalizmust kedvezőbben megítélő narratívákra vonatkozik, ennek segítségével igazolhatjuk majd.

IV. Kiragadott álláspontok, kortárs vélemények központi szerepe a narratívában

A dualizmuskori nemzetiségpolitikát tárgyaló szakirodalomban megfigyelhető egy érdekes – máshol talán kevésbé jellemző – ismétlődő motívum. Számos kutató, akik az elmúlt évszázad során új megvilágításba kívánták helyezni a 19. századi nemzetiségi kérdést, a magyar elitek kormányzati stratégiáját vagy általában véve a Kárpát-medencei interetnikus kapcsolatokat, azzal az igénnyel léptek fel, hogy korrigálják az uralkodó „elfogult” szemléletmódot, amelyet az előző történészgenerációk alakítottak ki. Látni kell, hogy ez a törekvés magában rejt egy konfliktushelyzetet, hiszen céljaik megfogalmazásával az új irányzatok képviselői implicit módon azt is állították, hogy az éppen aktuális történelmi narratíva tudatos torzítás – vagy szélsőséges értelmezés szerint a múlt meghamisításának – eredménye.

A Horthy-korszak történetírása „kifelé” igyekezett bizonyítani, hogy a dualizmuskori Magyarországról alkotott kedvezőtlen kép – amely részben a trianoni katasztrófát is eredményezte – valótlan volt.⁹⁵ A tudományos szféra kommunista kisajátítása után írt művek a nacionalizmusból fakadó elfogultságot kérték számon a „polgári” történészekén,⁹⁶ majd Molnár Erik a „nacionalizmusvitát” megelőzően azért bírálta a Rákosi-rendszer történetírását, mert egyoldalúan az úri Magyarország ostromozására koncentrált és a nemzeti kereteken belül maradt.⁹⁷ A Kádár-korszak utolsó évtizedeiben az elfogultság kritikája – sokkal burkoltabban és enyhébb megfogalmazásban – már az 1960-as években publikált szakirodalommal szemben jelent meg: Galántai József 1985-ös művében például azzal kívánta megújítani a tudományos diskurzust, hogy „nem elmarasztalni vagy igazolni akarta a kor egyes szereplőit”, hanem megérteni a dualista éraban zajló folyamatokat és konfliktusokat.⁹⁸ Két és fél évtizeddel később megint mások a marxista és „posztmarxista” történelemszemlélet elfogultságának kritikájára alapozták saját narratívájukat. Valószínűsíthető, hogy a jövőbeli történelmi téziseket is a revízió igényével fogalmazzák majd meg – de sikerül-e vajon meghaladni azt a problémát, amit rendre az előző generációk szemére vetünk?

95 Lásd például Mikó Imrénél: „joggal megállapíthatjuk, hogy a magyar kormány a kiegyezéskor minden külpolitikai nyomástól mentesen, önként sokkal több jogot biztosított a magyarországi nemzetiségeknek, mint öven évvel később a Szövetséges és Társult Főhatármak a nemzetiségek elnyomása miatt elmarasztalt Magyarország nemzetiségeinek és általában az európai kisebbségeknek.” Mikó, 1944: 283.

96 Példaként lásd Kemény, 1952: 1. illetve későbből Dolmányos, 1968: 484.

97 Péter, 1998: 80.

98 Galántai, 1985: 5.

Az előző fejezetek során két olyan tényezőre is rávilágítottam, amelyek alapvetően megnehezítik, hogy a dualizmuskori nemzetiségi ellentéteket érzelmektől és szubjektív értékítéllettől mentesen mutassuk be. Az a sajátosság, hogy a források rendkívül széles teret hagynak a spekulatív értelmezéseknek – sőt, sokszor egyenesen rákényszerítik a történészt, hogy „hozzágondolja” a konkrét tartalmat a leírtakhoz –, a következő nemzedékek munkáját is megnehezíti majd. Tekintettel arra, hogy a nemzeti identitás milyen fontos szerepet játszik az életünkben – azokéban is, akik tagadják, vagy kisebbítik annak jelentőségét –, az sem valószínű, hogy bizonyos mértékű elfogultságtól vagy a trianoni békediktátum és a katalizmáktól terhes 20. század lélektani hatásaitól teljesen meg tudnánk szabadulni. A nacionalizmus szubjektív megéléséből fakadó torzítások ugyanakkor mégis mérsékelhetőek. Ehhez arra van szükség, hogy elhagyjuk azokat a hagyományosan alkalmazott elbeszélési technikákat, amelyek a történész világnézetét, személyes véleményét emelik a történelmi narratíva középpontjába. Ha felismerjük, hogy ezek a módszerek az olvasó befolyásolására szolgálnak, és a tényeket helyettesítve igazolják a történelmi téziseket, azzal az érzelemmentes vita és a konszenzusos álláspont megteremtésének esélyeit növeljük.⁹⁹

Peter Michal Bohůň festménye egy 1848-as szlovák népgyűlésről¹⁰⁰

99 Fontosnak tartom jelezni, hogy ebben a tekintetben meglátásom szerint felfedezhető egy kedvező tendencia a témával foglalkozó szakirodalomban.

100 A kép hangulata erőteljes hasonlóságot mutat a korszak magyar alkotásaival, és érzékletesen mutatja be a forradalom nemzetiségekre gyakorolt hatását, amiről – az egymás ellen vívott polgárháború okán – magyarokként hajlamosak vagyunk megfeledkezni. (Forrás: Wikimedia Commons)

A dualizmuskori nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakirodalomban az elmúlt évszázadban kettő manipulatív elbeszélési technika honosodott meg. Ezek közül az első lényege úgy összegezhető, hogy a történeti értékelés „zárókövét” rendszerint egy a korban élt személy – pl. egy politikus vagy értelmiségi – állítása képezi. A téma kutatói álláspontjukat rendszerint az idézett kortárs véleményével támasztják alá, amelyet az illető egy törvénnyel, intézkedéssel vagy magával a kiegyezési rendszerrel kapcsolatosan fogalmazott meg. Fontos látni, hogy ezek az idézetek nem pusztán azt a funkciót töltik be, hogy az olvasó számára élményszerűbbé tegyék a történelmi események bemutatását – például illusztráljanak egy vitát –, mivel a nemzetiségi konfliktusok kapcsán rendszerint csak az egyik oldal álláspontját mutatják meg, vagy – sokszor közvetett módon – az egyik vitás felet igazolják.

Szekfű Gyula például a *Magyar történetben* a 19. századi nacionalizmus sajátosságait a lengyel-zsidó származású osztrák társadalomtudós, Ludwig Gumplowicz nézetein keresztül mutatta be, és az ő segítségével igazolta azon állítását, hogy a nemzeti mozgalmak szükségszerűen törekedtek „uralomra”.¹⁰¹ Ez azért volt fontos Szekfű számára, mert az idézet segítségével semlegesíteni tudta azokat a kritikákat, amelyek a nemzetiségeknek tett engedmények hiányára, a kompromisszumképtelen dualizmuskori nemzetiségpolitikára vonatkoztak. A történész tehát Gumplowicz elméleti jellegű fejtegetéseit a *Magyar történetben* arra használta fel, hogy általános érvényű megállapításokat tegyen a 19. századi nacionalista mozgalmak gyakorlati működéséről,¹⁰² és ezzel érveket szolgáltatson egy aktuálpolitikai természetű vitához.

A Horthy-korszakban írt szakmunkák hasonló módon, kiragadott példákkal mutatták be a századforduló nacionalista törekvéseit is, amikor kritikusan felidézték Rákosi Jenő „harmincmillió Magyarországról” alkotott vízióját vagy Hoitsy Pál és Réz Mihály birodalmi ábrándképeit.¹⁰³ A három ideológus számára az ortodox marxista történetírás is központi helyet biztosított a magyar nacionalizmus „szégyenfalán”, és elképzeléseiket mindmáig felidéznek azok a munkák, amelyek a dualizmuskori nemzetiségpolitikát kritizálják.¹⁰⁴ Az erőteljes bíráló, amelyben a történetírás rendszeresen részesíti ezeket

101 Hóman–Szekfű, 1936: 559–560.

102 Ha Szekfű csak annyit akart volna bizonyítani Gumplowicz idézésével, hogy a 19. századi gondolkodók körében egyeduralkodó volt az alkuképtelen, asszimilációra törekvő nacionalista szemlélet, már azzal is túlzó állítást tett volna. (Gondoljunk például Eötvös József *A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című munkájára.)

103 „A magyar nemzet az ezeréves optimizmus jegyében fordult át a huszadik századba. Grünwald Béla örökét Rákosi (Kremsner) Jenő veszi át a századfordulón és bedobja a közvéleménybe a harmincmillió magyar eszméjét, elterelve a figyelmet arról, hogy az alig tízmilliónyi magyarság életlehetősége sincs biztosítva...” Mikó, 1944: 261.

104 A Horthy-korszak történetírása és az ortodox marxista kurzus között egy további párhuzam is felfedezhető. Szekfű az „ábrándképeket kergető” politikusok és értelmiségiek radikalizmusát azzal magyarázta, hogy ezek a személyek asszimiláns családból származtak: „S amint újabb történetünkben általában is megfigyelhető, hogy pl. a tótság elleni hangulatot többnyire asszimilált tójaink kavarták fel, a németiség ellenit asszimilált németjeink, hasonlóképpen Rákosi Jenőtől és szintén német asszimilált társaitól származott a világháború előtt a német szövetség elleni hangulat, mely a birodalmi németiséggel fennálló jóviszonyt éppúgy zavarta, mint a másik részből az alldeutsch törekvések.” Hóman–Szekfű, 1936: 586. Annak ellenére, hogy ez az állítás a Horthy-korszak narratívájában bírt érdemi funkcióval – hiszen újabb érvként szolgált az elnyomással vádolt magyar nemzet védelmében –, az ortodox marxista művek is összefüggést sugalltak a túlbuzgó nacionalizmus és a „friss megmagyarosodás” között. Ehhez példaként lásd Glatz, 1973: 273–274. Rákosi Jenő és Herczeg Ferenc „asszimiláns” voltát – már a fenti összefüggés felvázolása nélkül

az ideológusokat, jóval többet kér rajtuk számon annál, hogy a századforduló nyilvánosságában a demográfiai viszonyok ellenére egy homogén nemzetállam megteremtésének tervével vagy a balkáni expanzió ötletével hozakodtak elő. Rákosi, Hoitsy, Réz – és idesorolhatjuk még Beksics Gusztávot is – nézetei a szakirodalomban a magyar társadalom egészének gondolkodásmódját reprezentálják, és megalapozzák az akkori – elbizakodottnak vélt – nacionalizmus kritikáját. A nemzetállami vagy birodalmi víziókat megfogalmazó szerzőkkel szemben végső soron azt a vád fogalmazódik meg, hogy hirdetett nézeteikkel hozzájárultak az integer Magyarország bukásához.¹⁰⁵

Az ortodox marxista történetírás számos példát szolgáltat arra, hogy bizonyos idézetek kiragadásával hogyan lehet a legkedvezőtlenebb képet alkotni a kritizálni kívánt eszmékről vagy politikusokról. A magyar nacionalisták szélsőséges világnézetét például az 1970-es évekig sokan illusztrálták az idős Thaly Kálmán 1895 januárjában elmondott botrányos rigmusával, aki – a magyarországi egyetemek német mintájú átszervezése ellen tiltakozva – a német tudósokat csúszómászó férgekhez hasonlította.¹⁰⁶ Egyes politikusok és értelmiségiek kiragadott nyilatkozatai is alkalmasak voltak arra, hogy a pártállami történetírás negatív színben tüntethesse fel a dualizmuskori nemzetállami törekvéseket. Az ortodox marxista történeti munkák rendszeresen idézték – többek között – Herman Ottó, Eötvös Károly és Beöthy Zsolt kultúrpolitikára vonatkozó kritikáját, akik a magyarság szellemi és művészeti teljesítményének dicsérete mellett rendre aggodalmukat fejezték ki a nyugati kulturális áramlatok térhódítása miatt. A szocialista kurzus szakirodalmában ezeket a megnyilatkozásokat úgy interpretálták, mint a sovinizmus és az idegenellenesség bizonyítékát, azt sugallva, hogy a nemzeti kultúra „tisztaságára” vonatkozó 19. századi követelések már a későbbi fajvédő törekvések előképét jelentették.¹⁰⁷ Ez az értelmezési keret viszont egyszerre rosszindulatú és hibás: a vizsgált korszakban a nemzetközi politikai irodalomban is számos olyan röpirat jelent meg, amely az idegen kultúra befolyásában a nemzet szellemi értékeinek romlását látta.¹⁰⁸ Sőt, maga Mocsáry Lajos is azzal érvelt a nemzetiségek tömeges – és

és mindenféle negatív konnotációtól mentesen – egyes rendszerváltás utáni munkák is megemlítették. Példaként lásd Szarka, 1998: 57.

105 „*Önámító és népcsaló, ön- és közveszélyes volt a vezető rétegek politikai eszmevilága abban a korszakban, amikor a dualista rendszer megújuló válságai, hatalmas tömegmozgalmak, éles nemzeti küzdelmek jeleztek, hogy közeleg az itt élő népek és nemzetek sorsát eldöntő forradalmi átalakulások ideje.*” – írta Hanák Péter egy 1965-ös tanulmányában. Gyurgyák János – sokkal kevésbé elfogult hangon, de a lényegre tekintve azonos szemszögből szemlélve a dualizmuskori politikát – több mint négy évtizeddel később így vélekedett: „*S ha a magyarság ezzel a módszerrel megoldja a nemzetiségi problémát, akkor – folytatja az álombüvelőjezt Hoitsy – olyan hatalmas és dicső jövő áll előttünk, aminő a múltunk sohasem volt. Írta mindezt a trianoni összeomlás előtt másfél évtizeddel!*” Mindkét esetben – és számos további munkát idézhetnénk, amely hasonló felfogást képvisel – az első világháborút követő nemzeti katasztrófa adta a kritika gerincét, ami ettől vitathatatlanul szubjektívvá vált. Hanák, 1975: 413. illetve Gyurgyák, 2007: 110.

106 Példaként lásd Horváth, 1961: 311.

107 Ehhez példaként lásd Uo. 302–303. Ezek a kiragadott példák a Kádár-korszak későbbi évtizedeiben is fel-felbukkannak a történelmi szakirodalomban, példaként lásd Glatz, 1973: 273–274.

108 Az elzárkózásra való hajlam több olyan nemzet értelmiségénél is megjelent a 19. század második felében, amely a magyarhoz hasonlóan a védekezésre, megmaradásra törekedett az európai kultúrtérben. A századforduló környékén a spanyol Miguel de Unamuno például ugyanolyan fenyegetésként kezelte a francia kulturális hegemoniát, mint ahogy a fent említett magyar gondolkodók közül többen a német szellemi befolyásra tekintettek. Unamuno, 2004: 13–26.

kényszerített – beolvasztása ellen, hogy ez a folyamat a magyar kultúrát megfosztaná eredetiségétől.¹⁰⁹ Az inszINUÁCIÓ tehát alaptalan.

A pártállami ideológiai kényszer enyhülésével a bemutatott érvelési technika alkalmazása is finomodott annak köszönhetően, hogy a kiragadott korabeli vélemények már jóval kiegyensúlyozottabb álláspontok alátámasztására szolgáltak. A történetírók értékelései tehát kevésbé elfogulttá váltak – másfelől viszont éppen az objektivitásra való törekvés fedte el azt a tényt, hogy a perdöntőnek szánt idézetek végső soron mégis csak szubjektív vélemények, amelyek egy társadalom, egy politikai irányzat, egy intézkedés vagy akár csak egyetlen politikusi életpálya általános érvényű jellemzésére nem alkalmasak. Így ez az érvelési módszer a korszakkal foglalkozó történetírók eszköztárának része maradt. Az újabb narratívák gyakorlatilag úgy revidálták a 19. századi magyar nacionalizmusról és a nemzetiségpolitikáról korábban megalkotott kedvezőtlen képet, hogy a történelmi elbeszélést gyakran más kiragadott idézetekkel támogatták meg.

A Kádár-korszak utolsó évtizedeiben és a rendszerváltás után írt munkák – annak bizonyosságául, hogy a magyar elit egyes képviselői méltányos módon akarták rendezni a nemzeti kisebbségek helyzetét – mind gyakrabban idézték például Széchenyi nevezetes 1842. évi akadémiai beszédét, amelyben a gróf az erőszakos magyarosítás veszélyeire figyelmeztetett.¹¹⁰ Deák Ferencnek az újvidéki *Szerb Nemzeti Színház* állami támogatását pártoló képviselőházi felszólalása¹¹¹ vagy a középiskolák tannyelvével kapcsolatos véleménye¹¹² ugyancsak a liberális nagyvonalúságot volt hivatott igazolni. A kritika mérséklődése a „kiesők” személyén keresztül is látható. A dualista rendszerrel szemben nyilvánvalóan elfogult Ady Endre és Ignóus helyett¹¹³ a késő Kádár-korszaktól elsősorban Mocsáry Lajos és Gratz Gusztáv kommentárjaival támasztották alá a megfogalmazott – enyhébb – bírálatokat.¹¹⁴ A

109 Mocsáry, 1889: 322.

110 Példaként lásd Katus, 2012: 220. valamint Galántai, 1985: 172. Széchenyi azon kevés politikusok egyike, akinek nemzetiségpolitikai elképzeléseit valamennyi kurzus történetírása pozitívan értékelt. A nevezetes „akadémiai beszéd” ennek megfelelően már a Horthy-korszakban és az ortodox marxista történeti munkákban is megjelenik. Hóman–Szekfű, 1936: 586. valamint Péter, 1998: 70.

111 „Ezek a túlzó nacionalista elképzelések és habókos tervek folyamatosan jelen voltak a magyar politikai elit, még inkább a politizálóké tágabb körében, de amíg Eötvös és Deák nemzedéke és szelleme élt, aligha kerülhettek tömegesen felszínre, még inkább uralkodó helyzetbe. Jól mutatják ezt 1867 után Deák egy-két ügyben történt, a szavazás kimenetelét megváltoztató felszólalásai a magyar parlamentben (a szerb nemzeti színháznak adandó segély ügye, újvidéki gimnázium segélyezése).” Gyurgyák, 2007: 55–56. További példaként lásd Katus, 2012: 340.

112 Idézi például: Nagy M., 2016: 420–421. illetve Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1342–1343. Érdemes ennek az idézetnek a kontextusát összehasonlítani Szarka László egy 2019-es tanulmányával, ahol Deák 1872. évi nevezetes beszéde valóban csak a politikus liberalizmusát hivatott illusztrálni. Szarka, 2019: 83.

113 Ehhez példaként lásd Glatz, 1973: 274. illetve Hanák, 1960: 337.

114 Nagy Mariann például 2017-es tanulmányában tényállításként kezeli Gratz Gusztáv azon kijelentéseit, hogy az első világháborút megelőzően a magyar elit túlbecsülte az erejét, és nem a súlyának megfelelően foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. Nagy M., 2016: 422. Mocsáry Lajos szinte megszámlálhatatlan alkalommal jelenik meg a szakirodalomban „profétaként”, az erkölcsi szempontból helyes politika szinte egyetlen képviselőjeként, a szélsőséges magyar nacionalizmus kitartó kritikusaként. Már az ortodox marxisták is előszeretettel példálózhatnak vele, I. Tóth Zoltán például így méltatja őt (ami sokkal inkább tekinthető a dualizmuskori politikai elit lesújtó bírálatának): „Hosszúra nyúló életének a világháborúig tartó évtizedei alatt élő lelkiismerete volt a magyar nemzetnek, mialatt a sovinszta uralkodó osztályok idegen istenei a Habsburg és Hohenzollern hatalmak lettek, a magyar nép természetes szövetségesei, a nemzetiségek és a szomszéd népek helyett.” I. Tóth, 1956: 384–

nacionalizmuskritikus szerzők a dualizmuskori nemzetiségpolitika „magyar glóbuszon” kívüli fogadtatását is igyekeztek bemutatni. Ennek köszönhetően Robert William Seton-Watson, Lev Tolsztoj és a Nobel-díjas norvég író, Bjørnstjerne Bjørnson véleménye szintén „hivatkozási alappá” vált a magyar elit kritikájában.¹¹⁵

Fontos kiemelni, hogy a fejezetben bemutatott érvelési technikát és az eddig górcső alá vett toposzokat nem kizárólag azok alkalmazták, akik kedvezőtlen színben tüntették fel a dualizmuskori magyar nacionalizmust és a hegemon pozíciót élvező kormányzó elitet. Azok a történészek, akik a Kádár-korszak és a rendszerváltás óta eltelt évtizedek történetírásán számonkérték a Monarchia vagy Magyarország negatívan elfogult ábrázolását, szintén felhasználták ezt az eszközt olvasóik meggyőzésére. Köő Artúr például az *Erdélyi adalékok a Lex Apponyiboz* című munkájában – azért, hogy igazolja az 1907. évi iskolatörvények jogszerűségét – úgy tett általános megállapításokat az erdélyi román papok és pedagógusok „politikai magatartásáról”, hogy állítását vármegyei tisztviselők jelentéseivel támasztotta alá.¹¹⁶ Hasonló leegyszerűsítéssel találkozhatunk Gulyás László 2012-es monográfiájában is, aki a nemzetiségi törvénytervezet vitája kapcsán egyetlen idézettel igazolta, hogy 1868-ban a politizáló közvélemény féltette az ország területi integritását a nemzetiségek autonómiaigényétől.¹¹⁷

A kiragadott álláspontokra épülő toposzok azért problematikusak, mert az idézetek úgy jelennek meg tényállításként a szakmunkákban, hogy hiányzik a források megfelelő kritikája vagy az a kontextus, amelyben az idézett megállapítások elhangzottak. Lev Tolsztojnak a magyarországi nemzetiségpolitikára tett megjegyzései kapcsán ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni szlavofil elfogultságát, és Bjørnson Lex Apponyit bíráló megnyilatkozásait is annak fényében kell értelmezni, hogy a kiváló norvég író az iskolatörvények tartalmát és a nemzetiségek helyzetét a magyar kormány ellenfeleinek interpretációjában ismerhette meg.¹¹⁸ Seton-Watsonnak a koalíciós kormányról alkotott lesújtó véleményét is alapvetően az határozta meg, hogy a Szabadelvű Pártot megbuktató ellenzéki erőktől egy Nagy-Britannia számára kedvező politikai fordulatot remélt Magyarországon.¹¹⁹ Miután reményei nem

385. Későbbi, kevésbé elfogult példákért lásd Kéri, 1997., Gyurgyák, 2007: 115., Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1363., valamint Hamar, 1976: 109.

115 Példaként lásd Szalay, 1981: 71. illetve Szarka, 2007: 32., valamint Katus, 2012: 587. Korábbi példához lásd Kemény, 1973: 51. Gyurgyák János 2007-es monográfiájában ugyanakkor Bjørnson kritikája kapcsán a Magyarország ellen folytatott propagandakampány hatását is megemlíti. Úgy vélem, ez a plusz információ jelenti a lényeges különbséget abban a tekintetben, hogy a szóban forgó norvég író bírálatával „rendeltetésszerű módon” illusztráljuk a korszak nemzetközi közvéleményét, vagy a fejezetben bemutatott érvelési technika jegyében használjuk fel azt. Gyurgyák, 2007: 87–88.

116 Köő, 2014: 30–34.

117 Gulyás, 2012: 103.

118 A nemzetiségek külföldi propagandatevékenységéről híven tanúskodik Vasile Stoica *The Roumanian Question* című 1919-es munkája, amely a Lex Apponyiról azt állította, hogy általánosan kötelezővé tette a magyar tannyelvet a magyarországi iskolákban és 1907 után több ezer román népiskola bezárását eredményezte. Stoica egyébként a koalíciós kormány idején megalkotott Andrassy-féle választójogi törvénytervezetről is mint érvénybe léptetett jogszabályról beszélt, amely – szerinte – a szavazati jogot a magyar nyelvismerethez kötötte. Stoica, 1919. Természetesen az általam hozott példából sem következik szükségszerűen, hogy Bjørnson ilyen valótlan állítások ösztönözték a magyarországi belpolitikai viszonyok bírálatára. Az viszont igen, hogy kritikáját olyan véleményként kell értékelni, amelyet tudatos dezinformáció is alakíthatott.

119 Péter, 2004: 673–674.

teljesültek, megvonta szimpátiáját Budapesttől, ami kétségkívül „presztízvesztés” volt, de politikai hibának csak az első világháború kimenetelének fényében – az utólagos bölcsesség kegyelméből – nevezhető.

A tudományos történetírás szabályainak azonban ellentmondanak az olyan kritikák, amelyeket egy döntés előre nem látható következményei miatt fogalmaznak meg. A nemzetiségi kérdés kapcsán pedig erről van szó. Annak ellenére, hogy a Kárpát-medence integritásának felszámolásától a 19. századi magyar politikugenerációk komolyan tartottak, a katasztrofális trianoni forgatókönyvet nem sejtették előre. Ugyanilyen okból Széchenyi, Deák, Kossuth, Eötvös, Mocsáry, Hoitsy, Apponyi és mások állásfoglalásait is fontos lenne a nemzetiségi konfliktusok végkimenetelétől függetlenül értelmezni és megítélni.

A fejezetben ismertetett érvelési technika nem csak azért torzítja a történeti elbeszéléseket, mert kontextusból kiragadott vagy részrehajló állításokkal győzi meg az olvasót. A dualizmuskori nemzetiségpolitikát vizsgáló szakmunkákban ezek a toposzok „kimerevített képként”, leegyszerűsített módon mutatják meg az egyes politikusok, értelmiségiek, politikai érdekcsoportok véleményét. A nemzetiségi konfliktust a kiemelt idézetekből kiindulva olyan fogalmak segítségével értelmezzük, mint az eötvösi „nagyvonalúság”, a Széchenyihez kapcsolt „bölcshelátás”, a Grünwaldnál megmutatkozó „türelmetlenség” vagy a Rákosi Jenő-féle „fantazmagóriagyártás.” Ezek a kifejezések a megnevezett személyekről azt sugallják, hogy a közéletben állandó álláspontot képviseltek, és ennek következtében elmosódnak azok a véleménymódosulások vagy „táboron belüli” árnyalatnyi különbségek, amelyek rávilágítanak a dualizmuskori közéleti viták összetettségére.

A „méltányos nemzetiségpolitika élharcosaként” bemutatott Deák Ferenc ábrázolása tehát éppen olyan egyoldalú, mint a 19. századi nacionalizmus értelmezése Gumplowicz nézetein keresztül. Ezt paradox módon éppen azok az ortodox marxista munkák bizonyítják, amelyek túlhangsúlyozzák Deák – egyébként valós – szerepét a politikai nemzetkoncepció győzelemre juttatásában és az eredeti eötvösi elképzeléstől eltérő nemzetiségi törvényjavaslat elfogadtatásában.¹²⁰ Ugyanígy Széchenyi nemzetiségpolitikai koncepciójáról sem alkothatunk reális képet a nevezetes „akadémiai beszéd” alapján, hiszen az „erőszakos magyarosítás” elleni fellépése messze nem jelentette azt, hogy a magyar etnikum elsőségével, a Kárpát-medencei integritás céljával, vagy az asszimilációval szemben ellenvéleményt fogalmazott volna meg.¹²¹

120 Galántai, 1985: 193–194.

121 Gyurgyák szavait idézve: „[A] magyar nyelv kérdésében lényegi különbség nem volt köztük [ti. Széchenyi] és nemzedéktársai között. Őt is egyfajta kultúrnacionalizmus jellemezte, azaz úgy vélte, hogy egyrészt az alkotmányosságért cserébe kérhetünk valamit a nemzetiségektől, másrészt műveltséggel, az erkölcsi felsőbbtség ellenállhatatlan súlyával megbódíthatjuk őket, de határozottan nem jogi, s különösen nem erőszakos úton, azaz számára csak az önkéntes magyarosítás volt elfogadható.” Gyurgyák, 2007: 54. Véleményem szerint az idézett szöveg spekulatív állításokkal mutatja be a gróf gondolkodásmódját. A szövegből kiderül, hogy Gyurgyák a jogi eszközökkel elősegített asszimilációt éppen úgy elfogadhatatlannak tartja (ez vajon az államnyelv kötelező oktatására is vonatkozik?), mint az „erőszakos” magyarosítást, jóllehet, azt nem – ő sem – tisztázza, hogy utóbbi fogalom alatt mit ért. Széchenyi nézeteit is inkább sejteti, mintsem bemutatja azzal, hogy a nemzetiségek felé intézett „kérsről”, valamint az „erkölcsi felsőbbrendűségről” beszél a beolvadás kapcsán. De mit jelent ez a gyakorlatban? Miben tér el Széchenyi „kérsere”

A kiragadott idézetek bemutatott felhasználási módja tehát végső soron nem csak a különbségeket, hanem az azonosságokat is elfedi. A szakirodalom által adott különféle interpretációk hajlamosak elfeledtetni velünk, hogy a 19. század során a koncepciók, módszerek, javasolt intézkedések terén látható sokszínűség dacára egy egységfront is húzódott a magyar politikában. Létezett egy „nemzeti minimum” – az integer Magyarország megteremtése, majd megőrzése, a magyar politikai elit privilegizált szerepének fenntartásával –, amelyet Széchenyi, Mocsáry, Deák, Eötvös ugyanúgy képviselt, mint Grünwald, Bánffy vagy Rákosi Jenő, és amely törekvés önmagában is elfogadhatatlan volt a nemzetiségi elitek számára.¹²² Ennek a megállapításnak a konklúzió levonásakor még komoly jelentősége lesz.

V. Szóhasználat, beágyazott narratívák

Az előző fejezetek során bemutatott idézetek jelentős hányada alkalmas példaként szolgált volna egy másik manipulatív elbeszélési technika bemutatására is. Ez szintén meghatározó szerepet játszik abban, hogy a dualizmuskori nemzetiségpolitika bemutatása rendre a szerzők egyéni értékrendjét, szubjektív világnézetét tükrözze. A történeti diskurzust olyan kifejezések uralják, amelyek erős érzelmi konnotációval rendelkeznek – következésképpen, ha ezek közül egyiket vagy másikat alkalmazzuk, akkor egyéni szimpátiáinknak megfelelően azt választjuk ki, hogy az adott történelmi szereplőt, intézkedést vagy ideológiát milyen színben tüntetjük fel.

A tisztánlátást tovább nehezíti, hogy több, a téma historiográfiájában kulcsfontosságúnak számító fogalom nem definiálható egyértelműen. A korábbi fejezetekben idézett szövegeknél többször szembekerültünk már azzal a problémával, hogy a – főleg nacionalizmuskritikus szerzők által¹²³ – felrótt

a Grünwald Béla által alkalmazni kívánt kényszerszótól, vagy Bánffy Dezsőnek a szászok irányában megfogalmazott asszimilációs javaslatától? Milyen más módon jelenhet meg ez a „kérés” – amelyet az idézet alapján a gróf is teljesen jogszerűnek vélt –, ha nem a jogrend módosításán keresztül? Gyurgyák Széchenyiről adott jellemzése is azt bizonyítja, hogy a történészek elsöprő többsége által méltott reformkori nacionalisták és a szakirodalomban általában véve elmarasztalt dualizmuskori nacionalisták elképzelései, célkitűzései között nem állapítható meg érdemi eltérés – ugyanakkor a megfogalmazás révén, a nemzetiségpolitikai koncepciók leírására használt kifejezésekkel komoly különbségek sugallhatók. Ezek valójában az egyes szerzők közötti világnézeti eltéréseket mutatják meg. Természetesen a 19. század végének nacionalista politikusaival szemben jogos az a kritika, hogy a hagyományos céljaikhoz való állhatatos ragaszkodásukkal kiélezték a nemzetiségi konfliktust, de ez nézeteik tényszerű megítélésén nem szabad, hogy változtasson. Ugyanazon törekvések eltérő elbírálása jól mutatja, hogy a megfogalmazott kritikák etikai és világnézeti alapon fogalmazódtak meg.

122 Szarka László 2019-es tanulmányában például Deák, Tisza István és Jászi Oszkár esetében a közös törekvésnek, a területi integritás védelmének szentel nagyobb jelentőséget. Szarka, 2019: 70. Ez komoly változást jelent Szarka nézeteiben, aki 2007-ben a nemzetiségi politika kapcsán még kibékíthetetlennek látja Tisza és Jászi politikájának ellentétét. Szarka, 2007: 34.

123 Fontosnak tartom kiemelni, hogy a nacionalizmust és a dualizmuskori politikai elitet sokkal kedvezőbb színben feltüntető Gulyás László sem vélekedett pozitívan a polgárookra kényszerített asszimilációról. A nemzetiségekkel fennálló ellentétéről így ír: „A magyar politikai elit az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel próbálta meg kezelni ezt a konfliktust. Csakhogy ez a törvény nem elégítette ki a magyarországi nemzetiségeket és nemzeteket, mert megtagadta tőlük a politikai nemzet jogállását és a területi autonómia lehetőségét. Bár ehhez a szigorú értékeléshez hozzá kell tennünk, hogy a korabeli Európában – Svájcot és az Osztrák Császárságot leszámítva – sehol sem szabályozták a nemzetiségek jogait. Sőt, a legtöbb országban a rögeszmés nyelvi uniformizálás érvényesült. Azaz a magyar törvényt nyelvi és kulturális téren példamutató megoldásnak tekintetjük.” Gulyás az idézett szövegben – általánosságban – határozottan elítéli a homogén nemzetállam megteremtésére irányuló törekvéseket, hiszen „rögeszmésnek” nevezi azokat.

elnyomó nemzetiségpolitikához és *erőszakos* asszimilációhoz nem tudunk világos tartalmat társítani. Ezek a jelzők ugyanis úgy jelentek meg – akár ténymegállapításként, akár oly módon, hogy az adott munka tagadta egy intézkedés, koncepció, vagy jogszabály elnyomó, erőszakos jellegét –, hogy a történészek láthatóan nem egységes mércét alkalmaztak.¹²⁴

Alapesetben a bizonytalan tartalommal, de erős érzelmi töltettel bíró kifejezések arra alkalmasak, hogy – konnotációjuk révén – kifejezzék a kutató véleményét (pozitívan, vagy negatívan ítéli-e meg vizsgálatának tárgyát?), és hogy elnagyolt módon kijelöljék a vizsgált személy, ideológia vagy intézkedés helyét a dualizmuskori politikai térben.¹²⁵ Ezzel azonban nem merítettünk ki minden lehetőséget az olvasó befolyásolására. Bizonyos kifejezésekbe – a közbeszédnek, a politikai hagyománynak vagy valamilyen ideológiának köszönhetően – egy teljes gondolatrendszer, világnézet is belesűrítendő, ezek felhasználásával pedig a szakirodalom olyan implicit állításokat is megfogalmazhat, amelyek nem esnek tudományos kritika alá. A fejezet során ezekből is többet megvizsgálunk majd.

Ha a történelmi elbeszélésmódot egy épülethez hasonlítjuk, akkor az eddig bemutatott toposzokat – például azt, hogy Széchenyi „bölcös önmérsékletre”, Eötvös pedig „nagyvonalúságra” intette a magyar elitet – tartóoszlopoknak és gerendáknak tekinthetjük, amelyek felhasználásával az építőkövekhez hasonlatos tényekből építményt emelhetünk. Ennek az alkotásnak az egyben tartásához a megfelelő kifejezések, illetve az azokba ágyazott narratívák biztosítják a kötőanyagot, amittől az épület szilárdná,

Ezenkívül pedig úgy vélekedik, hogy ha az 1868: 44. tc.-t a nemzetiségek elvárásai alapján értékeljük, akkor túlzottan szigorúan járunk el, ugyanakkor, ha összevetjük azt a korabeli Európában uralkodó normákkal, akkor kiemelkedőnek tekinthetjük. A nemzetiségi törvény megalkotásáért Gulyás dicséretben részesíti a magyar liberalizmust, igaz, ehhez az is kell, hogy a nacionalista törekvéseket és intézkedéseket – pl. a három felvidéki szlovák középiskola bezárását – retorikai módszerrel elválassa a liberális elitől (pl.: „egyre nehezebben ment” a törvény betartatása). Alapjában véve egyetérthetünk Gulyás érvelésével, valóban szigorúak, vagy méltánytalanok lennének, ha történészként egy politikai konfliktusban az egyik fél (a magyar elit) fellépését a másik fél (nemzetiségek) igényeinek tükrében bírálnánk el. Ugyanakkor az is valid értékelési szempont, hogy a dualizmuskori elit végső soron kudarcot vallott a nemzetiségi konfliktus megoldásában, és az Eötvös-féle törvény egy felszívvél végrehajtott kísérlet volt ebben a „projektben.” Melyik oldálnak adjunk igazat? Milyen szempontok játszhatnak szerepet a választásunkban? Ezekre a kérdésekre az 5. fejezet adja meg a választ. Gulyás, 2012: 225–226.

124 Ebből a megközelítésből érdemes újra felidézni a Trefort-féle népiskolai törvény kapcsán olvasható történészi álláspontokat, amelyeket még a 2. fejezetben mutattam be azzal a céllal, hogy illusztráljam a nacionalizmuskritikusnak nevezett irányzat sokszínűségét. Ahogy láthattuk, Katus László határozott véleményt képviselt a kérdésben – az 1879: 18. tc. „önmagában még nem jelentett elnyomást” –, más kutatók viszont árnyaltabban ítélték meg a magyar nyelv kötelező oktatásának bevezetését. Ezek a különbségek viszont nem egzakt érvelésekben, csupán az egyes kifejezések konnotációján keresztül jelentek meg. Nagy Péter Tibor például a törvényben foglaltakat „súlyos jogsértésnek” nevezte, a jelzővel nyomatékosítva véleményét. Kéri Katalin a képviselőházi vitában részt vevő nemzetiségi politikusok álláspontjára helyezkedett, amikor azt írta, hogy „helyesen érveltek” a jogszabály bevezetése ellen. Érdemes idevenni még I. Tóth Zoltán 1956-ban megfogalmazott véleményét is, aki szerint az 1879: 18. tc.-ben foglalt követelmény, tehát „a magyar nyelv kötelező oktatása záros határidőn belül félreérthetetlen erőszak.” I. Tóth, 1956: 384.

125 Gyurgyák János korábban idézett, Széchenyivel, Deákkal, Eötvössel, vagy Beksicssel kapcsolatos megállapításai jól szemléltetik, hogy a szóhasználat és a történészek által alkalmazott szubjektív mércék hogyan jelölik ki az adott személyek helyét a korabeli politikai térben. Beksics Gusztávról például Gyurgyák munkája alapján elmondható, hogy a „*ködevők*” képest realiztikusabb képet alkotott a politikai erőviszonyokról. Széchenyivel kapcsolatban megállapítható, hogy nemzeti gondolkodásával a reformkori fősodorhoz tartozott, Eötvös és Deák pedig úgy jelennek meg, mint a méltányos nemzetiségpolitika „utolsó mohikánjai”, akik halálukig feltartóztatták a radikális nacionalizmus túlerejét. Látni kell, hogy ezek a jellemzések úgy jelölik ki a szóban forgó személyek pozícióját a politikai térben, hogy azt csupán sablonosan ábrázolják. Beksics esetében például csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy kik és miért lehetnek „*ködevők*.”

tehát a történeti elbeszélés mód koherenssé, meggyőzővé válik. De hasonlatok helyett nézzük meg, hogyan is működik mindez a gyakorlatban.

Az előző fejezetben ismertetett érvelési módszerhez hasonlóan a szóhasználatban rejlő befolyásolási technikát is a Horthy-korszak történetírásában és az ortodox marxista kurzus esetében figyelhetjük meg a legkönnyebben. A Szekfű Gyula által felrótt „*satnya nemzetiségi politika*”¹²⁶ például érzékletesen jeleníti meg a neves történész azon véleményét, hogy a szabadelvű kormányok egyszerre érélytelenül és hibás eszközöket alkalmazva léptek fel a kisebbségek asszimilációjának érdekében. A különböző jelzők a kritika súlyát is érzékeltethetik: az Asztalos-Pethő-féle történeti monográfia például egyenesen a nacionalizmus „*beteges túlhajtásaként*” jellemezte Rákosi Jenő nézeteit,¹²⁷ míg Szekfű „*rózsaszínű ködöl*” látott a tiszta nemzetállami törekvéseket hirdető értelmiségiekénél, és a „*pillanatnyi és látható sikerek hajbázsásáért*” dorgálta a *Budapesti Hírlap* egykori főszerkesztőjét.¹²⁸

Albrecht József tanulmánya a megfelelően választott kifejezések segítségével gyors tollvonásokkal tárja eléink a dualizmuskori politikai elittről alkotott képét akkor, amikor Eötvös „*nagylelkű és szabadelvű irányzata*” mellett Tisza Kálmán „*batározott és energikus kormányzását*” is méltatja.¹²⁹ A szerb nemzetiségi mozgalom *Magyar történetben* olvasható jellemzése – „*fanatikus balkáni módon törtek ellenünk*”¹³⁰ – ugyancsak egy hangulatfestő megfogalmazás, amelynek kapcsán nem érdemes gondolkodni azon, hogy Szekfű miben látta a szerbeket agresszívabbnak a többi nemzetiségi mozgalomnál, vagy hogy milyen különleges jellemvonást ad a „balkáni mód” a szerb nacionalizmusnak. A szóhasználat mindösszesen azt a célt szolgálja, hogy éreztesse az olvasóval a dualizmuskori politikai küzdelmek tétjét és intenzitását.

Más hangnemet alkalmaz Mikó Imre, aki a *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* című 1944-es munkájában azt rója fel, hogy „*a nemzetiségek képviselőinek képviselőinek igen jelentős része nem fogadta el a Deák és Eötvös által nyújtott baráti jobbot s nem helyezkedett arra az alapra, amelyen a magyar állam a nemzetiségi jogoknak teljességét lett volna hajlandó biztosítani számukra.*”¹³¹ Ez a magyarok felelősségét mérséklő kijelentés a konfliktust és annak kezelését erkölcsi dimenzióba helyezi át. Ugyancsak a történelmi probléma morális megközelítését tükrözik azok az elbeszélés módok, amelyek az összes historiográfiai irányzat esetében a „nyíltságot”, a „becsületet”, a „tisztességet” és a „lelkiismeretet” emelik ki vagy hiányolják.¹³²

126 Hóman–Szekfű, 1936: 565.

127 Asztalos–Pethő, 1933: 438.

128 Hóman–Szekfű, 1936: 586.

129 Albrecht, 1931: 154. Albrecht Ferenc munkája érdekes abból a szempontból, hogy a szerző láthatóan igyekezett tartózkodni a nemzetiségi mozgalmak és a magyar elitek bírálatától, semlegességre való törekvése azonban sok helyen semmitmondó állításokat eredményezett. Albrecht például a Tisza Kálmánhoz, Bánffyhoz és Apponyihoz kapcsolt „uralmi” irányzatáról annyit állapított meg, hogy „a magyar állam erejének minél határozottabb kifejtésével tervezte a megoldást”, az 1907. évi iskolatörvényeket pedig úgy jellemezte, hogy „nagy elvet képviseltek” és „lépést jelentettek egy bizonyos irányban.”

130 Hóman–Szekfű, 1936: 577.

131 Mikó, 1944: 248–249.

132 Mocsáry politikájának értékelése kapcsán érdekes egybeesés tapasztalható meg Mikó Imre 1944-es és I. Tóth Zoltán ortodox marxista narratívája között. Mikó – műve alaptézisének sok tekintetben ellentmondva – például úgy vélekedik, hogy „*Mocsáry [...] már a kiegyezés előtt kimondotta a dualizmus korának magyar nemzetiségi politikája felett az ítéletet. Eötvös és Deák*

Az ortodox marxista történetírásra – messzemenő elfogultsága következtében – a dagályos stílus, a dehonesztáló jelzők valóságos özöne volt jellemző. Az 1950-es, 1960-es években alkotó történészek egymást túllicítva ostorozták a dualizmuskori magyar politikai elitet, „*sovén-ultranacionalista politikája*” és „*nacionalista-soviniszta önimádata*”¹³³, „*csatlós imperializmusa*”¹³⁴ miatt, vagy azért, mert 1849 után a közgondolkodásban szerintük „*a nemzetállami fikció és a soviniszta demagógia vált kizárólagossá.*”¹³⁵ Ezekben a jellemzésekben az egyértelműen negatív konnotációval bíró „sovinizmus” mellett olyan vádakkal illették a korabeli vezető rétegeket, amelyek konkrét állításokká formálva csupán erkölcsi alapon értelmezhetőek és vitathatók meg. Annak felvetése például, hogy Tisza Kálmán,¹³⁶ Wekerle Sándor vagy Apponyi Albert nemzeti identitás tekintetében valóban „önimádó” volt -e, és a dualista berendezkedés értelmezhető -e „csatlósi” szerepként Ausztria oldalán, messze visz a tudományos diskurzustól. (Természetesen ettől még a történész foglalkozhat és foglalkozik is ilyen jellegű kérdésekkel, de a publicisztikai műfajok keretében.) A kritika mérséklődéséből sem feltétlenül fakadt kedvezőbb értékelés. Glatz Ferenc például azzal mentette a korabeli magyar elitet, hogy „*inkább nagyszájú, mintsem agresszívan elnyomó nacionalizmus*” jellemezte, és már nem démonizálta, hanem gúnyolta a kurzust akkor, amikor a korszak nacionalista kultúrízlését „*árvalányhajás népieskedésként*” aposztrofálta.¹³⁷ Az idő előrehaladtával természetesen a szóhasználat tekintetében is végbement az ortodox marxista irányzat lehanyaglásával jelentkező „enyhülés.” Az objektivitásra törekvő, de alapvetően nacionalizmuskritikus szakirodalom egyre kevésbé hivatkozott *bűnként*,¹³⁸ a magyar elit *önzéseként*¹³⁹ vagy *elnyomásaként* a dualizmuskori nemzetiségpolitikai stratégiára, és a *sovinizmust* csak a legszélsőségesebbnek tekintett politikusokra, értelmiségiekre alkalmazta.¹⁴⁰ A *szűk*

halála után, Tisza Kálmán kormányzása alatt ő volt az egyetlen politikus, aki a nemzet lelkiismeretét e tekintetben ébren tartotta.” Uo. 252. I. Tóth ezt a szerepet – Mocsáry mint „élő lelkiismeret – egészen a magyar politikus haláláig látni véli. I. Tóth, 1956: 384–385.

133 Horváth, 1961: 300.

134 Hanák, 1962: 393.

135 Katus, 1960a: 332.

136 Tisza Kálmánról a legnegatívabb értékelést talán I. Tóth Zoltán Századok-tanulmánya adta. A történész szerint Tisza „*[L]ármás magyarkodásával látszólag élénk ellentétben – a valóságban szoros összefüggésben – állt az udvar előtti behódolás és a közjogi lemondás politikája. A nemzeti ügy elárulását soviniszta politikájával palástolta.*” I. Tóth, 1956: 381. Ebben a narratívában is megjelenik tehát az erkölcsi értelemben vett bűn, a „nemzet ügyének” elárulása.

137 Glatz, 1973: 274. Glatz Ferenc jellemzésében a magyar nacionalizmus negatív jellemzői már sokkal inkább defektusok, mint bűnök: „*A magyar nacionalizmust tehát a köznap gondolkodás szintjén fogalmi széttöröttség, a fogalmak tisztázása iránti igény és végiggondolás hiánya jellemzi, s a milleneum nemzeti mámorában szinte mindaz az idegen-ellenesség, elzárkózás iránti hajlam, bizalmatlanság felerősödött a magyar nacionalizmusban, mely korábban fokozatosan ivódott bele. S míg korábban nem, addig most, a századfordulón a »milleneumi Magyarországon« valóban a harsány, de most is inkább nagyszájúskodó, mintsem agresszíven elnyomó nacionalizmus lesz a bangadó.*”

138 Példaként lásd Dolmányos, 1968: 529.

139 Példaként lásd Hanák, 1975: 411.

140 Katus László például a „tízketetes” Magyarország történetében így helyezte el a sovinisztákat a politikai palettán: „*A nem magyar népesség egy részénél végbemenő spontán magyarosodási folyamat láttán, s azt túlértékelve akadtak ugyan publicisták, akik közelínek hirdették az ország lakosságának teljes elmagyarosodását, s a 20-30 millió magyar illúziójával szédítették a nemzeti ábrándokra amúgy is hajlamos magyar közvéleményt. Azonban még a legsovinisztább magyar politikusok előtt is nyilvánvaló volt, hogy a nem magyar lakosság tömegének megmagyarosítása lebetetlen...*” Lásd Magyarország története tíz kötetben, 1979: 1361. A vélt sovinizmusból fakadó negatívumok tehát Katus 1979-es munkájában már nem a teljes politikai-szellemi elitet, hanem annak csak egy apró szegmensét jellemzik, ráadásul a megfogalmazás azt is sugallja, hogy ez a szélsőséges attitűd a gyakorlatban kevésbé jelent meg. Közel három évtizeddel később Gyurgyák is hasonló módon, a periférián jelölte ki a soviniszták helyét a

látókörű,¹⁴¹ ostoba,¹⁴² türelmetlen¹⁴³, rövidlátó¹⁴⁴ jelzők már azt a felfogást tükrözték, hogy a dualizmuskori vezető rétegek *elhibázott* politikát folytattak.

A szubjektív értékítéletet közvetítő kifejezésekből nem csupán azért aggályos narratívát építeni, mert tényeken nyugvó érvek helyett érzelmi alapon befolyásoljuk az olvasót, hanem azért is, mert rendkívül szűkre szabjuk ezzel a tudományos diskurzus lehetőségeit. Ha az eddig idézett nacionalizmuskritikus szerzőkkel ellentétes álláspontra helyezkednénk, és – mondjuk az 1868: 44. tc.-re hivatkozva – *nagyvonalúnak, példamutónak* neveznénk a dualizmuskori nemzetiségpolitikát,¹⁴⁵ végső soron ugyanúgy személyes meggyőződésünkre, kiragadott tények egyoldalú magyarázatára alapoznánk a minősítésünket.¹⁴⁶ Elsősorban ez az oka annak, hogy a dualista rendszer elfogult kritikáját sérelmező történészek ugyanabba a zsákutcába jutnak el, mint a meghaladni kívánt irányzatok kutatói. Mert mi következik abból, ha például – Gulyás Lászlóhoz hasonló módon – deklaráljuk, hogy a többség állítólagos meggyőződésével szemben a Monarchiát és az integer Magyarországot *pozitív megközelítéssel* értékeljük?¹⁴⁷ Semmi más azon túl, hogy a fenti *negatív* jelzők helyénvalóságát megkérdőjelezzük, és a dualizmuskori elit

dualizmuskori politikában: „A Habsburg Birodalommal, illetve a nemzetiségekkel vívott kétféle harc lehetetlensége 1849-től kezdve egészen a XIX. század betűves-nyolcvanas éviéig általánosan elfogadott elvé vált a magyar politika irányítói számára, legalábbis a világosan látók számára, de azért a nemzetiségi törekvéseket és a Habsburg-ház nagy hatalmi pozícióját negligáló, romantikus, türelmetlen és vak függetlenségi-szovinizista elképzelések sem tűntek el teljesen a magyar politikai gondolkodásból.” Gyurgyák, 2007: 55. Érdemes a két idézetet abból a szempontból is megvizsgálni, hogy a szerzők milyen jellemzéssel nyomatékosították mondanivalójukat.

141 Példaként lásd Galántai, 1985: 19. illetve Katus, 2012: 592.

142 Példaként lásd Gyurgyák, 2007: 88.

143 Példaként lásd Kéri, 1997., illetve Katus, 2012: 585–586., valamint Magyarország története tíz kötetben, 1979: 814. A dualizmuskori nemzetiségpolitikára a kurrens szakirodalom a leggyakrabban a „türelmetlen” jelzőt alkalmazza. Ugyanakkor ennek a pontos tartalmát sem tudjuk megállapítani, legfeljebb találgathatunk, hogy mit jelent a „türelmes” nacionalizmus. Lehetséges, hogy ezt a türelmet – például Eötvös József, vagy a Páneurópa-gondolatot megfogalmazó Richard Coudenhove-Kalergi felfogását követve – a vallási tolerancia analógiájaként kell értelmezni?

144 „A magyar liberálisok szemére vehető, hogy olyan alapelvek kidolgozását mulasztották el, amelyeket a nyugat-európai liberálisok sem fejtettek ki, és amelyekre legalábbis Franciaországban és Angliában alig volt szükség. Ez a kudarc a decentralizált politikai nacionalizmusából adódó rövidlátás volt, de indokolatlan lenne emiatt liberalizmusukat kétségbe vonni.” Péter, 1998: 274.

145 Például Mikó Imrénél: „örökéletű [...] az a magyar politikai géniusz, amely történelmünk egy adott pillanatában, a kiegyezés korfordulóján törvénybe öntötte azt, ami a nemzetiségek kezelése tekintetében a szentistváni államvezetés hagyományából a XIX. század második felében megvalósítható volt.” Mikó, 1944: 493.

146 Abban az esetben, ha a dualizmuskori nemzetiségpolitikát az Eötvös-féle 1868-as törvényből kiindulva jellemezzük, akkor védhető álláspontot képviselünk, hiszen a nemzeti kisebbségek kulturális jogait biztosító jogszabály egészen az első világháború végéig érvényben maradt. Pozitív minősítésünk azzal is igazolható, hogy a korabeli Európában nagyon kevés országban került sor hasonló intézkedésre, a nemzetállami törekvések jegyében a kormányok inkább a minél hatékonyabb – gyakran erőszakos, de az első világháború utáni fellépéssel nem egybevethető – asszimilációra törekedtek. Ez azonban csak az érme egyik oldala. A dualizmuskori nemzetiségpolitikával kapcsolatban ugyanis az is elmondható, hogy a magyar elit a nemzetiségek követeléseit vagy kéréseit (gondoljunk bele, mekkora a különbség a két kifejezés között!) csupán korlátozott mértékben volt hajlandó teljesíteni. Az Eötvös-féle törvény számos passzusa alig, vagy egyáltalán nem érvényesült a gyakorlatban, és az államhatalom birtokosai az 1868: 44. tc.-ben foglaltaknak ellentmondva nem törekedtek a nemzetiségi kultúra fejlesztésére (sőt, veszélyforrást láttak abban). Árulkodó például Tisza István egyik felszólalása második miniszterelnöksége idejéből, melyben „végrehajthatatlannak” nevezte a nemzetiségi törvény számos passzusát azzal az indoklással, hogy a jogszabályban foglalt kedvezményeket „szerető testvéreknek” és nem „adáz ellenségeknek” szánta a magyar Országgyűlés. Idézi: Mikó, 1944: 269. Azt is el kell mondani, hogy a magyar elit a dualizmus évtizedei során – egészen 1918 őszéig – egyre inkább alábecsülte a nemzeti kisebbségek társadalmi jelentőségét és politikai erejét. A nemzetiségpolitikára alkalmazott példamutató, nagyvonalú, rövidlátó, elnyomó, stb. jelzők gyakorlatilag azt döntik el, hogy a bemutatott érvek közül melyekre helyezük (inkább) a hangsúlyt.

147 Gulyás, 2012: 10.

„pártjára kelünk” a nekiszegezett vádakkal vagy kritikákkal szemben.¹⁴⁸ Az így folytatott vita pedig minimális mértékben kapcsolódik már a kiegyezés korszakának forrásaihoz vagy a belőlük leszűrhető történelmi tényekhez, ugyanis nincs szükségünk új információra ahhoz, hogy felülbíráljuk a vitapartnerünk álláspontját. A magyar elit *önimádó* viselkedését, *rövidlátását, önzését* – akár *példamutatását* – vagy a nemzetiségpolitika *satnya* voltát, *szűkkeblűségét* középpontba állító vitát nem fogják az eddig feltáratlan források sem eldönteni. Valójában nem is létezik olyan forrás, ami ezt a dilemmát nyugvópontra juttathatná.

Gondolatkísérletek segítségével is könnyen demonstrálható, hogy az aktuális vitákba bekapcsolódva rendkívül korlátozott lehetőség nyílik a dualizmuskori nemzetiségpolitikáról szóló történelmi diskurzus megújítására. Ha például arra az – eddig senki által nem képviselt – álláspontra helyezkednénk, hogy a századforduló sovínisztáinak helyzetértékelése *reális* volt, és a totális asszimiláció *hibátlan* tervét mindösszesen a *balszerencse* hiúsította meg, egy olyan vitát generálnánk, ami legfeljebb Grünwald, Rákosi, Beksics és Hoitsy személyének vagy nézeteinek a megítélését befolyásolná. Ennek a tézisnek a megfogalmazása annyit eredményezne, hogy a számos helyen *mániakusnak*,¹⁴⁹ *elvakultnak*,¹⁵⁰ *ködevőnek* és *habókosnak*¹⁵¹ minősített ideológusokról megállapítanánk, hogy vízióik mégsem rugaszkodtak el teljesen a valóságtól – és „bizonyításunk” ugyanúgy a tények, körülmények szubjektív értelmezésén alapulna, mint az a narratíva, amit cáfolni igyekeztünk. Ha – a nemzetiségi törvény kapcsán – egyesek szarkasztikusan „*liberális mintaállamként*” jellemzik a dualizmuskori Magyarországot, ahol az iskolák „*magyarellenes nézeteket a nem magyar diákságba sulykoló intézményekké váltak*”,¹⁵² érdemben nem vitatják az eötvösi politikai irányvonal lényegét, annak eszmei tartalmát, csupán kifejezik ellenérzésüket irányában. Ugyancsak az egyéni értékválasztásból fakad, hogy Tisza Kálmán – központosításra törekvő – kormányzati rendszerének jellemzésében Albrecht Ferenchez hasonlóan az energikus fellépést emeljük ki, vagy Szarka Lászlóval egyetértve a „*kemény kéz politikájára*”¹⁵³ helyezzük a hangsúlyt.

Érdeemes összevetni a fiatalabbik Tisza nemzetiségpolitikájáról alkotott történelmi értékeléseket is, ezek ugyanis nagyon jól megmutatják, hogy a szóhasználat, az alkalmazott allegóriák segítségével hogyan

148 Ezen a ponton szükséges megállapítani, hogy a nacionalizmust pozitívan értékelő kurrens munkák – bár lényegesen kevesebb született belőlük – hasonló sokszínűséget mutatnak, mint a sokkal bőségesebb nacionalizmuskritikus szakirodalom. Ez többek között abban is megmutatkozik, hogy a különböző szerzők eltérő indoklással vitatják a dualizmuskori elitről megalkotott „hagyományos” ítéletet. Gulyás László például igyekszik személytelenné tenni az interetnikus konfliktust, és ezzel elhárítani a felelősséget a politikai vezető rétegről. Andrassy György idézett munkája az egyensúlyt hiányolja a kritika és az elismerés között. Velük szemben Köő Artúr határozottan azt az álláspontot képviseli, hogy a nemzetiségekre gyakorolt nyomás – ami pl. a Lex Apponyiban is tetten érhető – jogszerű reakció volt a kormányzat részéről (ehhez lásd a fejezetben szereplő idézeteket).

149 Ezt a jelzőt Romsics Ignác alkalmazza Grünwald Béla politikai fellépésére *A Felvidék* című munkához írt tanulmányában. Grünwald–Mudroň, 2011: 227.

150 Példaként lásd Dolmányos, 1968: 488.

151 Gyurgyák, 2007: 24., illetve 55.

152 Raffay Ernő az *Erdélyi adalékok a Lex Apponyihoz* című munkához írt ajánlásában fogalmazta meg ezt a kritikát az eötvösi liberalizmussal szemben. Írása a kötet hátoldalán szerepel. Lásd Köő, 2014.

153 Szarka, 1998: 76.

lehet elhelyezni egy történelmi személyt a dualizmuskori politikai térben. Szekfű például Tisza Istvánt olyan politikusként jellemezte, aki a nemzetiségi kérdést „*az elszórt, egyedülálló úri kastélyok ablakából nézte*”, és „*az állam bátor védője volt, nem pedig nemzeti reform hőse.*”¹⁵⁴ Hanák Péter szerint az 1918 októberében meggyilkolt miniszterelnök „*a magyar imperializmus realisabb pillantású, a maga módján logikus koncepciójú és elvekkel rendelkező politikusa volt*”¹⁵⁵, Szarka László az első világháború utáni generációkhoz képest „*befogadóbb*” politikát tulajdonított neki.¹⁵⁶ Pölöskei Ferenc pedig a második Tisza-kormány nemzetiségi politikáját így igyekezett pozicionálni: „*Amíg a koalíció, kormányzása idején elsősorban durva erőszakra alapozta nemzetiségi politikáját, addig a Nemzeti Munkapárt – elsősorban Tisza – a magyar szupremáciát nem pusztán erőszakos magyarosítással, hanem ezzel párhuzamosan, tárgyalásokkal kialakított kompromisszumokkal kívánta megerősíteni.*”¹⁵⁷ Ezek az értékelések tehát egyszerre méltatták és bírálták Tiszát. Valamennyi szerző érzékeltette, hogy a miniszterelnök a nacionalizmusa miatt kritizált dualizmuskori politikai fősodorhoz képest „kedvezőbb” helyen, az általuk megszabott mérce szerint valahol „félúton” helyezkedett el a politikai térben. A probléma csak az, hogy Tiszát olyan tulajdonságok kidomborításával pozicionálták, amelyek szubjektíven értelmezhetők, tehát korlátozottan alkalmasak a tudományos igényű megvitatásra.¹⁵⁸ Ez korántsem egyedülálló jelenség: Deák Ferenc, Eötvös József vagy Apponyi Albert helyét ugyanilyen módon jelöli ki a szakirodalom a dualizmuskori politikában.

Hosszan lehetne még sorolni azokat a jelzőket, kifejezéseket, amelyek – a dualizmuskori nemzetiségpolitikát vizsgáló szakirodalomban – konnotációik révén győzik meg az olvasót egy adott narratíva helyességéről. Ehelyett azonban célszerűbb megvizsgálni ennek a befolyásolási technikának egy – korábban már említett – alfaját. Azokat a kifejezéseket, amelyek összetett tartalmakat, beágyazott

154 Hóman–Szekfű, 1936: 600.

155 Hanák, 1975: 414.

156 Szarka, 1998: 36–37. Az alkalmazott jelzők képlékenységét jól jelzi, hogy egy másik tanulmányban Szarka László Tisza István politikáját már „önsorsrontónak” és „fatalistának” titulálta. Uo. 93.

157 Pölöskei, 2014: 132. Pölöskei jellemzésében a kritika mérséklésére irányuló szándék egy sor értelmezési problémát vet fel. Miben különbözik a koalíciós kormány által alkalmazott „durva erőszak” attól az „erőszakos magyarosítástól”, amely csak félig jellemzi Tisza politikáját? Hogyan folytathatott a magyar kormány egyszerre erőszakos és kompromisszumos politikát? Az idézetből „érezzük”, hogy Tisza Istvánt a nemzetiségi kérdés kezelésének kapcsán hová kell pozicionálnunk más dualizmuskori vezető politikusokhoz képest – de önmagában nem tudjuk értelmezni a miniszterelnök álláspontját.

158 Ennek bizonyításához érdemes röviden elemezni, hogy milyen állításokra épülnek a fenti jellemzések. Szekfű Gyula a „nemzeti reformok” terén mutatott „hősiesség” hiányának kiemelésével azt sugallta, hogy Tiszának demokratikus reformokkal – pl. a választójog kiterjesztésével – esélye nyílt volna az integer Magyarország megvédésére. A *Magyar történetben* egy helyen ezt nyíltan ki is jelenti. Ehhez lásd Hóman–Szekfű, 1936: 594–595. Ez a feltevés képezheti tudományos vita tárgyát, Szekfű viszont tényként hivatkozik rá akkor, amikor Tiszát jellemzi, és a reformok hiánya, illetőleg az ország védelmében tett erőfeszítései nyomán köztes – inkább pozitív – értékelésben részesíti őt. Hanák Péter az 1960-as években írt tanulmányában a magyar nacionalizmusról alkotott erkölcsi ítélet alól adott Tisza Istvánnak részleges felmentést. Szarka László pedig saját felfogásából kiindulva meghatározott egy mércét – ami alapján méltányos vagy elnyomó kisebbségpolitikáról beszélhetünk –, és ennek tükrében értékelte Tisza politikáját. Ahhoz, hogy az idézett történések álláspontjait felülbíráljuk, nem Tisza István politikai karrierjét kell vizsgálnunk, hanem azt kell végiggondolnunk, hogy mennyiben értünk egyet Szekfű fenti fejtegetésével vagy hogy milyen asszimilációs módszereket tartunk elfogadhatónak, és milyen intézkedéseket gondolunk „elnyomónak”, „kisebbségellenesnek” az államhatalom részéről.

narratívákat közvetítenek – ezáltal pedig olyan érvekkel támasztják alá a történész által megfogalmazott tézist, amelyeket maguktól értetődőnek ismerünk el anélkül, hogy ellenőriznénk valóságtartalmukat.

Ez a nyelvi eszköz korántsem tekinthető olyan különlegesnek, mint ahogy azt a leírás sugallja. Alkalmazása a tudományosság kritériumaival sem összeegyeztethetetlen, hiszen a történelmi szakkifejezések lényegében ugyanígy jelennek meg a szakirodalomban. Az elite például a rendszerváltás előtti történetírás általában „*uralkodó osztályként*” hivatkozott, napjainkban viszont már a „*vezető réteg*” megnevezés jellemzőbb, és ez a kettő szókapcsolat két, egymástól eltérő társadalomkonceptiót rejt magában. Az előbbi megfogalmazás a merev marxista szemléletmódot tükrözi, utóbbi viszont meghaladja az osztályharc tézisének oly módon, hogy a hatalom gyakorlását *vezetésként* interpretálja, a társadalmat pedig *rétegek* összességéként értelmezi. Ennek következtében a modernebb szakmunkák a társadalmi együttélést harmonikusabbnak, a mindenkori hierarchiát pedig összetettebbnek és átjárhatóbbnak tekintik.

Az ilyen kifejezések és a beágyazott narratívák a tudományos diskurzusban rendszerint axiómává szilárdulnak, hiszen ismétlődő megvitatásuk szükségtelen, általános konszenzus övezi őket egészen addig, ameddig alapvető szemléletváltásra nem kerül sor. Az alábbiakban bemutatott példák viszont éppen azért problematikusak, mert ez az objektivitást szolgáló kritérium nem teljesül. A dualizmuskori nemzetiségpolitikát tárgyaló szakirodalomban az alkalmazott szókinccsen keresztül számos olyan beágyazott narratíva jelenik meg, amelyeket előzetesen nem vetettek tudományos kritika alá – ahogy látni fogjuk, a legtöbb esetben ez nem is volna lehetséges.

A nemzetiségek magyar társadalomban elfoglalt helyét Mikó Imre például egyetlen kifejezés segítségével határozta meg. A nem magyar közösségek gyarodásáról így írt: „*a látszatok dél-libabos színpala* [ti. a magyar kormányok nemzeti sajátosságokat hangsúlyozó látszatpolitikája] *mögött a nemzetiségek honfoglalása szívnosan és céltudatosan folyt.*”¹⁵⁹ Ez a fogalomhasználat lényegében szétzúzza azt az idilli képet, melyet Mikó a Kárpát-medence összes népének otthont biztosító, a különböző nemzetiségeknek egyenlő jogokat adó Magyar Királyságról rajzolt meg monográfiájában. Hiszen abban az esetben, ha például az erdélyi románok 19. századi gazdasági térhódítását a magyarokkal szemben végrehajtott honfoglalásként értelmezzük, akkor a harmonikus együttélést és az egyenjogúságot egyaránt meghazudtoljuk.

Szekfű Gyula a *Magyar történetben* így kritizálta a radikális nacionalista elképzeléseket: „*[A] hírlapirodalom heves robamban asszimilálódik az itthoni antibatvanbetes légkörhöz, a politikusok túlzásait még inkább nagyítva közvetíti a vidéki magyarsághoz, mely ilykép gigantikus mechanizmustól naponként megdolgozva, politikai belátás és ítélőképesség helyett álmok, ábrándok, gyökeresen reális nemzetiség helyett külsőségek, talmi aranyujtásos kuruckodás áldozatává lesz.*”¹⁶⁰ Az idézetből kitűnik, hogy Szekfű teljesen szubjektív kritikában részesítette a dualizmuskori társadalmat, és homályos elvárásokat támasztott az irányában (mit jelent például a

159 Mikó, 1944: 261.

160 Hóman–Szekfű, 1936: 586–587.

„gyökeresen reális nemzetiség”?), de fontosabbnak tartom itt kiemelni az „*aranyujtásos kuruckodás*” szóösszetételt, amely kiválóan illusztrálja a beágyazott narratívák „működését.” A kuruckodás az idézett szövegrészletben egyértelműen pejoratív értelemmel bír,¹⁶¹ és – történelmi párhuzammal élve – egy olyan politikai attitűdöt ír le, amelyet a konfrontatív viselkedés, az elbizakodottság, valamint a reális erőviszonyok és a fennálló körülmények hibás mérlegelése jellemez. Szekfü – és valamennyi történész, aki ugyanezzel a jelzővel élt¹⁶² – tehát a kifejezéssel jóval többet sugallt annál, hogy ellenszenvvel viseltetik a radikális nacionalizmus iránt. A *kuruckodás* bírálatával azt a nézetét is közvetítette az olvasó felé, hogy a dualizmuskori magyar társadalom – mentalitása miatt – felelősséggel bírt az integer Magyarország összeomlásában.¹⁶³

A dualizmuskori berendezkedés bírálatához a történetírás nem csupán a kuruc mentalitásról kialakított sztereotíp képet használta fel, hanem a dzsentriről alkotott – hasonlóan előnytelen – irodalmi ábrázolást is. Ennek legtökéletesebb summázatát talán Hanák Péternél találjuk meg, aki az 1960. évi „nacionalizmusvitában” így jellemezte ezt a társadalmi réteget: „*Csupán rávillantani kívánunk olyan – részleteikben még jóformán kidolgozatlan és végső kikövetkeztéseikben sem tisztázott – problémákra, mint [...] az egykori politikai vezetőerő, a középnemesség dzsentrivé züllése; rosszul művelt, eladósodott birtoka vagy úri hivatala mellett elsősorban hazafiságából élő parazita réteggé válása, azaz az ún. »történelmi középosztály« létrejötte, amit egyébként a magyar nacionalizmus sovinizmussá fajulása kulcskérdésének tartok.*”¹⁶⁴ Hanák ábrázolásmódja végletesen elfogult, a jellemzésben foglalt állításai azonban alapvetéssé váltak – és ezáltal kikerültek a bizonyítás kényszere alól – minden esetben, amikor a politikai elitre a *dzsentroid* jelzőt alkalmazta.¹⁶⁵ A kifejezéssel Hanák a dualizmuskori Magyarországot vezető réteget inkompetens, nem csupán képességek, hanem erkölcs tekintetében is súlyos hiányosságokkal küzdő társadalmi csoportként mutatta be.¹⁶⁶ A *faji politika* hamis kontextusban való feltüntetésével az ortodox marxista történetírás egyébként ennél súlyosabb vádakkal is illette a magyar nacionalizmus kiegyezés kori képviselőit.¹⁶⁷

161 A kifejezés a dualizmuskori politikai közbeszédből szivárgott át a történetírásba. Korabeli használatához példaként lásd Gyurgyák, 2007: 181.

162 Hasonló példáért lásd Asztalos–Pethő, 1933: 473–474.

163 Más példán keresztül is igazolható, hogy a dualizmuskori politikai közbeszéd egyes paneljei átszivárogtak a történészi értékelésbe. Szarka László például egy tanulmányában „kokárdákkal díszített nemzeti kirakatpolitikája” miatt bírálta az 1906-ban hatalomra kerülő koalíciót. Szarka, 1998: 76. Ez az allegória azt a – régi keletű – kritikát tömöríti magában, hogy az ellenzéki erők a történelmi Magyarország fennmaradását biztosító reformok előmozdítása helyett csupán szimbolikus jelentőséggel bíró ügyekre fecsérték idejüket, előbb oppozícióban, majd a kormányhatalom megszerzése után is. Tekintettel arra, hogy ezek a követelések gyakran a közös hadsereghez kapcsolódtak – pl. magyar vezényleti nyelv, magyar állami jelképek használata –, a korabeli közbeszédben sok esetben pejoratív módon „kardbojtpolitikaként” is emlegették az ellenzék stratégiáját.

164 Hanák, 1960: 337.

165 Ehhez példaként lásd Hanák, 1975: 394.

166 A dzsentroid jelző – hasonló tartalommal – a Horthy-korszak történelmi értékelésében is gyakran megjelent az 1950-es, 1960-as években.

167 Az ortodox marxista szakirodalom előszeretettel kapcsolta össze a 19. században használt „faj” terminust a szélsőjobboldali radikalizmus és a nemzetiszocializmus 20. századi fajkoncepciójával. Horváth Zoltán 1961-es Századok-tanulmányában például a kiegyezés időszakával kapcsolatban „*a magyar uralkodó osztályok faji gőgjétől is megmétehezett magyar közvéleményről*” írt. Horváth, 1961: 302. Hanák Péter még egyértelműbben fogalmazott: „*A korszak uralkodó frazeológiájában*

Brassó városáról összeállított tabló a *Vasárnapi Újság* 1892. augusztus 28-i számából.¹⁶⁸

a »haza« fogalma [...] éppúgy irracionális, mitikus elemekkel telítődött, mint a Kossuth-kultusz, vagy a »magyarság«-fogalom, amelynek korábbi, tágkeblű, liberális értelmezését ugyancsak szűkítették a »törzsökösség«, a »faj« lassacskán beszívárgó kritériumai. Ez a konzervatív töltésű, a nemzetiségeket fajilag is lenéző, erősen antiszemita nacionalizmus vált a dzsentroid »középosztály« jegescedési pontjává.” Hanák, 1975: 413. Joggal merül fel persze a kérdés, hogy milyen alapon tekinthető hibásnak az ortodox marxista fogalomértelmezés? Hiszen tény, hogy a korabeli köznyelv „fajként” hivatkozott a nemzetekre. Az is megállapítható – gondoljunk csak Grünwald Béla szlovákokról adott jellemzésére *A Felvidék* című röpiratban –, hogy egyes ideológusok már a dualizmus korszakában kulturálisan alacsonyabb rendűnek nyilvánítottak bizonyos nemzetiségeket. (Ugyanilyen fontos viszont azt is megállapítani, hogy ez a korabeli szellemi elit legtöbb képviselőjében megütöztetést keltett.) A fogalmak látszólagos egyezésének dacára Horváth és Hanák megállapításai tévesek, mivel a 19. században „fajban” gondolkodó politikusok – szemben a 20. századi fajelmélet híveivel – eszmefuttatásaikban az asszimiláció felgyorsításához, nem pedig bizonyos társadalmi rétegek vagy etnikumok kirekesztéséhez – pláne megsemmisítéséhez – jutottak el. A dualizmuskori nacionalizmus ezenkívül azért sem tekinthető a két világháború közötti fajvédelem előzményének, mert a politikai elit és az értelmiség a liberális individualizmus keretein belül fogalmazta meg asszimilációs programját. Nem véletlen, hogy a késő Kádár-korszakban a kiegyensúlyozottságra törekvő szakmunkák már azt hangsúlyozták, hogy a 19. századi magyar vezető rétegeket nem jellemezte faji alapú nemzetszemlélet. Ehhez példaként lásd Galántai, 1985: 201.

168 A képsorozat ékes példáját mutatja annak, hogy a korabeli magyar közgondolkodás számontartotta, sőt, értéknek tekintette az egyes régiók multietnikus jellegét. (Forrás: *Vasárnapi Újság*, 1892. augusztus 28.)

Az utóbbi évtizedekben az elfogulatlanságra való törekvés eredményeként a szóhasználatba csomagolt kritikák sokat enyhültek – ez tartalmi szempontból mindenképpen üdvös változásnak tekinthető, másfelől viszont a bírálatok mérséklődése éppen arra biztosított lehetőséget, hogy a narratívát továbbra is az objektív vitát eltérítő kulcsfogalmak uralhassák. Pozitívumként kiemelendő, hogy az újabb irányzatok szerzői egyre kritikusabban viszonyultak ahhoz az állításhoz, hogy a dualizmuskori elit *elnyomó*, vagy *erőszakos* politikát folytatott a nemzetiségekkel szemben. Ezek a jelzők a kurrens szakirodalomban már inkább absztrakt mérceként, hipotetikus módon jelennek meg („mi számít elnyomásnak?”), más esetben pedig a magyar nemzetiségpolitikai koncepciók extrém irányzatait jellemzik, nem a kormányzati politikát.¹⁶⁹

Az enyhébb megítélés ugyanakkor nem változtat azon a tényen, hogy az elnyomáshoz és az erőszakhoz ma sem tudunk világos definíciót társítani.¹⁷⁰ A különböző szakmunkákból – és a forrásokból – nem derül ki, hogy milyen kormányzati intézkedéssel lehet átlépni az elnyomó, vagy erőszakos politika kezdetét jelző „vörös vonalat.” E kifejezések használatából csupán annyi szűrhető le, hogy a történeti értékelésekben a kisebbségek érdekeit tiszteletben tartó, méltányos nemzetiségpolitika jelenti a mércét – tehát az a politikus érdemel dicséretet, aki a kisebbségvédelem elveivel összeegyeztethető álláspontot képviselt. Ez a nacionalizmuskritikus történeti munkák egyik fő állítása, amit egyébként a dualizmuskori magyar elit *türelmetlenségére* vonatkozó kritikák is tükröznek. Ennek megvitatása ugyanakkor ismételten messzire vezet a történettudománytól. Milyen jogokban kell részesíteni a nemzeti kisebbségeket? Mekkora számarány esetén várható el a többségi nemzettől a kisebbségek kulturális vagy politikai jogainak biztosítása? Mennyiben lehet számonkérni egy 19. századi parlamentáris rendszeren a kisebbségvédelem modern normáit? Ezekre a kérdésekre a történész is csak szubjektív feleletet adhat.

Az előző fejezetekben már többször emlegetett paradigmaváltási kísérlet kudarcát pedig jól mutatja, hogy a dualizmuskori nacionalizmust sokkal pozitívabban értékelő „újítók” is kiválasztották –

169 Katus László korábban már többször idézett megállapítása az 1879. évi Trefort-féle népiskolai törvényről például ebbe a kategóriába sorolható. A történész 2012-es monográfiájában is árnyaltan fogalmaz, amikor az 1844. évi nyelvtörvény kapcsán az elnyomás látszatát veti fel. Katus szerint a magyar államnyelv bevezetésével az elit „*első ízben, de nem utoljára [...] a nemzeti kisebbségek elnyomójaként tűnt fel.*” Katus, 2012: 220. Szarka László is hasonló megállapítást tesz a Végzet és Gondviselés című tanulmányában, szerinte a magyar kormányok diszkriminatív politikája „*átélhetővé tette a tömegek számára a nemzetiségi elnyomást.*” Szarka, 1998: 79. Mindkét szerzőre jellemző, hogy miközben óvatosan cáfolják, hogy a dualizmuskori elit valóban „elnyomta” volna a nemzetiségeket, azt sem vonják kétségbe, hogy a nemzeti kisebbségek szemszögéből nézve a nemzetiségpolitikából súlyos sérelmek fakadtak. Az erőszakos magyarosítás vádja is hasonló módon kerül elő az ortodox marxista irányzattól eltávolodó szerzőknél. Már Glatz Ferenc is úgy jellemzi a dualizmuskori „művelt középosztályt”, hogy támogatja a nemzetiségek asszimilációját, de elutasítja az erőszakos magyarosítást. Glatz, 1973: 273. További példákhoz lásd Gyurgyák, 2007: 97. illetve Szarka, 1998: 33., valamint Katus, 2012: 587.

170 Pontosabban, a helyzet inkább az, hogy az erőszakos és elnyomó nacionalizmusra rendelkezünk világos definícióval, csak ez nyilvánvalóan alkalmazhatatlan a 19. századi Magyarország viszonyaira. A 20. század számos példát szolgáltatott az erőszakra és az elnyomásra – népiirtások, kollektív jogfosztás, kitelepítések –, azt azonban a dualizmuskori elit legelfogultabb kritikusi sem állítják, hogy ezek megfeleltethetők lennének az első világháborút megelőző gyakorlatnak. A kiegyezési korszakkal foglalkozó szakirodalomban tehát az elnyomás és az erőszak „valami más” kell jelentsen – de pontosan mit és milyen alapon?

pontosabban átemelték a közbeszédből¹⁷¹ – a maguk speciális narratív elemeket hordozó kulcskifejezéseit. Ezek közül az egyik legfontosabb a *magyarellenesség* fogalma, ami jól demonstrálja, hogy az irányzat képviselői – abból fakadóan, hogy a 19. századi magyar elitekről kedvezőbb véleményt alkottak – a Kárpát-medencei interetnikus konfliktusokban a nemzetiségek fellépését ítélték meg kritikusabb módon.¹⁷² Köő Artúr például az 1907. évi iskolatörvények kapcsán így összegezte Apponyi Albert kultuszminiszteri célkitűzéseit: „[E]gyik programja a magyarországi nem magyar iskolák ellenőrzése és a belső szellemüknek a magyar állam érdekeibe illő átformálása volt. Ezeket az iskolákat nem akarta bezárni, de szerette volna megváltoztatni a bennük lévő magyarellenes szellemiséget.”¹⁷³ Ez az idézet két okból is figyelemre méltó. Egyrészt azért, mert Köő Apponyi törekvéseit konkrétumok helyett a dualizmus korszakára jellemző szóvirágokban összegezte (mit jelent a „belső szellem magyar érdekekhez illő átformálása?”), másrészt azért, mert tényként kezelte a korabeli magyar vezető rétegek azon vélekedését, hogy a nemzetiségek oktatási intézményei a történelmi Magyarország belső bomlasztására szolgáltak, és ebből eredően „magyarellenesek” voltak. Gulyás László pedig a Monarchia átalakítására vonatkozó – századforduló utáni – tervek egy csoportját nevezte „*magyarellenes elképzeléseknek*”, de csupán homályos elképzeléseket említett meg, és a minősítést kettő Ferenc Ferdinánd trónörökösztől származó idézettel indokolta.¹⁷⁴

Milyen jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy a Kárpát-medencében dúló nemzetek közötti konfliktust az idézett munkák a „magyarellenességen” keresztül értelmezték? Tekintettel arra, hogy Magyarország részleges szuverenitása és a magyar elit politikai hegemoniája a bécsi udvarban, az osztrák közvéleményben, a Kárpát-medencében élő nemzetiségek körében – sőt, időnként a szövetséges Németországban is – ellenérzéseket keltett, a „magyarellenesség” lehetne akár a pusztá érdekellentét megállapítása is. A szövegek alapján azonban úgy tűnik, hogy ennél többről van szó.

Figyelemre méltó, hogy Ferenc Ferdinánd magyarellenességét Gulyás nem elsősorban az integer Magyarország felszámolására irányuló törekvésekben ragadta meg, hanem azt igyekezett bebizonyítani,

171 Általában véve jellemző, hogy a beágyazott narratívát magukban hordozó kulcskifejezések a közéletből szivárognak át a történettudományba. A „kuruckodás” és a „kardbojtpolitika” például a dualizmuskori politika kontextusában értelmezhető, ahogy az ortodox marxista történetírás által felhasznált dzensztriábrázolás is. A szocializmus történetírása a nyilvánosságban propagált marxista történelem- és társadalomfelfogást közvetítette oly módon, hogy az 1945 előtti időszak kapcsán gyakran az „úri”, sőt „nagyúri” és „polgári” jelzőket alkalmazta. A nacionalizmusra pozitívan tekintő történészek pedig az aktuális közbeszédből merítették akkor, amikor a nemzetiségi törekvések kapcsán a „magyarellenesség” kifejezésre esett a választásuk.

172 Sokatmondó az is, hogy a Kárpát-medencei magyar szupremácia elleni fellépéseket – legyen szó a bécsi udvar átszervezési kísérleteiről, vagy a nemzetiségek törekvéseiről – Gulyás László 2012-es munkájában minden esetben „támadásként” aposztrofálja. Példaként lásd Gulyás, 2012: 217–225.

173 Köő, 2014: 39.

174 Gulyás, 2012: 142–143. A „magyarellenes” jelző a mű egyes részein kifejezetten értelemzavaró, mivel nem illik bele a felvázolt történelmi szituációba. Gulyás például az 1848-as karlócai szerb nemzetgyűlés eseményeinek bemutatásakor az autonóm Vajdaságot követelő küldöttek győzelmét a „magyarellenes erők” felülkerekedésének tekinti. Ez a megfogalmazás azonban pontatlan – és ami igazán fontos, hibás következtetéseknek ad teret –, hiszen a szerbeket nem a magyarellenesség ösztönözte az autonómiáért folytatott küzdelemben (jóllehet, az valóban sértette az integer Magyarország megteremtésére törekvő magyar elit érdekeit). Sőt, Gulyás elbeszéléséből az is kiderül, hogy az általa „magyarellenesnek” nevezett fordulatot a felelős magyar minisztérium – elsősorban Kossuth Lajos – elutasító magatartása idézte elő. Uo. 62–63.

hogy a trónörökös személyes ellenszenv motiválta tervei megvalósításában. Köő Artúrnál is többet jelentett a „magyarellenesség” a puszta érdekellentétnél. Idézett műve végén egy táblázatban párba állította az oktatáspolitikai „problémáit” az 1907: 27. tc. azon paragrafusával, amelyek elvileg azok megoldását szolgálták. Ebben a táblázatban a szerző ismételten tényként kezelte a dualizmuskori magyar elit nemzetiségekről alkotott véleményét: mindenféle kritikai megjegyzés nélkül szerepeltet olyan vádpontokat, hogy a nemzetiségi tanítók „*bazáfiatlan szellemben*” oktattak, „*a magyar nemzettel szembeni gyűlöletet erősítették a növendékekben*”, illetőleg hogy „*a nemzetiségek magatartásukkal, viselkedésükkel elárulták, hogy ők nem kívánnak a magyar államhoz tartozni, annak címerét, alkotmányát, hivatalos nyelvét semmibe veszik.*”¹⁷⁵ Ezek rendkívül súlyos vádak, és ami ennél is fontosabb, kollektívan jellemzik a nemzetiségeket. A Köő által szerkesztett táblázat lényegében azt állítja, hogy a dualizmus korszakában valamennyi nem magyar oktatási intézményt, sőt az ország teljes nem magyar anyanyelvű lakosságát államellenes felfogás jellemezte.

A lényeg itt ragadható meg: a „magyarellenesség” vádjában egy olyan narratíva jelenik meg, amely védekező pozícióban ábrázolja a Kárpát-medencében politikai hegemoniát birtokló magyar elitet.¹⁷⁶ A defenzív fellépés (túl)hangsúlyozásával igazolja, jogszerűnek mutatja be azokat az intézkedéseket, amelyekről egyébként az irányzathoz tartozó történészek is elismerik, hogy hozzájárultak a magyar állam és a szerb, román, szlovák, stb. kisebbségek viszonyának megromlásához.¹⁷⁷ Ennek következtében a nacionalizmust pozitívan értékelő történészek maroknyi tábora igazoltnak látja azt a politikát, amelyet a nacionalizmuskritikus kutatók a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben is rendszerint bírálóban részesítenek. Ezzel pedig a kör bezárul: egyértelműen látszik, hogy a két elváló historiográfiai irányzat ugyanazon tények birtokában, csak ellentétes preconcepciótól vezetve alkotja meg a maga álláspontját. Így aztán az egyik oldal hagyományosan az asszimilációs politika csúcspontként jellemzi a *Lex Apponyit*,¹⁷⁸ elítéli a benne foglalt „*túlzón nyelvű követelményeket*”, és például azt állítja róla, hogy „*az egyre inkább a Rákosi Jenő-féle 30 millió magyar víziójának szolgálatába állított dualizmus kori »magyar nemzeteszme« eszközüvé degradálódott, s továbbmélyítette a nem magyar nemzeti közösségek és a magyar állam közötti ellentéteket.*”¹⁷⁹ Eközben a másik oldal

175 Köő, 2014: 51–52. Érdemes ezt összevetni Mikó Imre megállapításával: „*A nemzetiségek egy részét az engedékenység politikájával még féken lehetett volna és lehetett is tartani, de a nemzetiségek másik, igen jelentős részének az engedmények csak egy-egy lépcsőfokot jelentettek az elszakadás felé vezető úton.*” Mikó, 1944: 247.

176 Sokkal elfogulatlanabb módon mutatja be a magyar elit helyzetét Szarka László egyik legújabb tanulmányában. Ebben úgy fogalmaz, hogy a nemzetiségi kérdést a hatalom birtokosai „*vállalhatatlan kockázatot hordozó kihívásnak*” tekintették. Szarka, 2019: 71.

177 Ehhez példaként lásd Gulyás, 2012: 219–222.

178 Ehhez példaként lásd Galántai, 1985: 197. illetve Nagy M., 2016: 419–420.

179 Szarka, 2007: 32–33. Burkoltabb megfogalmazásban, de hasonló szándékot tulajdonít Zilizi Zoltán is a *Lex Apponyinak* a népiskolai törvény Liptó vármegyei alkalmazását vizsgáló tanulmányában: „*Az állam végrehajtó szervei, illetve a központi kormányzat igyekezete ellenére a Lex Apponyi sem tudott döntő áttörést hozni a magyar nyelv és a nemzetiségek kapcsolatában. A szlovák nemzeti mozgalom fejlődésének sem lehetett már ekkor véget vetni magyarosító iskolapolitikai törekvésekkel.*” Zilizi, 2006: 261. Zilizi tehát az idézet alapján úgy vélte, Apponyi és a kormány a nemzetiségek – de legalább a szlovákok – kulturális fejlődését akarta meggátolni az 1907. évi iskolatörvénnyel. A *Lex Apponyi* értékelésében és célkitűzéseit illetően sokkal árnyaltabb véleményt képvisel: Kovács, 2009: 262–274.

észszerű, logikus intézkedésként tekint rá. „A magyar közoktatásügyi minisztériumnak döntést kellett hoznia [...] A törvény születéséig a feszültséget az erdélyi románság keltette azáltal, hogy a magyar állam törekvéseit minden lehetséges úton próbálta megakadályozni.”¹⁸⁰ – olvashatjuk Köő Artúr tanulmányában. Nagy Noémi pedig úgy fogalmaz *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma* című kötetben, hogy a magyar tannyelvi szabályozás még a *Lex Apponyi* életbe léptetése után is „nagyvonalú” volt, bár az 1868-as állapotokhoz képest „visszalépést” jelentett.¹⁸¹ A kiegyezési korszak nemzetiségpolitikájáról szóló történeti diskurzus tehát összességében egy olyan mezőben zajlik, amelynek a dualizmuskori elitek politikáját igazoló irányzat és az ortodox marxista felfogás képezi a két szélső pontját.¹⁸² Találkozhatunk olyan szerzőkkel, akik – érzékelve ezt a kettősséget a történettudományban – az „egyik is, másik is” módszerével igyekeznek igazságot tenni a kutatók vagy a 19. századi interetnikus konfliktusok szereplői között.¹⁸³ Ez a megoldás azonban csak elkendőzi, nem pedig feloldja azt a dilemmát, amellyel szükségszerűen szembesülünk, ha be akarunk kapcsolódni a tudományos diskurzushoz. A lehetőségeink pedig finoman szólva végesek, ha új megközelítésben akarjuk tárgyalni a témát.

A tanulmány elején megfogalmazott (2) és (3) állításokat tehát sikerült alátámasztanunk, ám az elért eredmények korántsem teszik lehetővé a vizsgálat lezárását. Ezen a ponton ugyanis joggal vetődik fel a kérdés, hogy létezhet-e egyáltalán alternatíva a hagyományos paradigmával szemben? Ki lehet -e törni abból az útvesztőből, amelybe az értékrenden, világnézeten alapuló narratívák, a tudományos vitát elterelő állítások vezetnek bennünket? Úgy gondolom, hogy igen – de csak abban az esetben, ha megértjük, hogy milyen motiváció vezérli az eddig kritizált irányzatokat, és hogy mi az a dilemma, amelyet a napjainkig megalkotott változatos narratívákkal a történettudomány fáradhatatlanul igyekszik megválaszolni.

180 Köő, 2014: 51–52. Köő tehát a probléma forrását abban látta, hogy a román nemzeti kisebbség törekvéseivel sértette a magyar állam érdekeit, amivel meglehetősen egyoldalú képet festett az 1907. évi iskolatörvények előzményeiről, a háttérben húzódo politikai konfliktusról. Ugyanígy, a magyar érdekek szempontjából minősíti az első világháború alatt működő szlovák politikusokat Gulyás László is, a hétkötetesre tervezett Trianon-monográfia egyik tanulmányában: „*Tízé a háború kitörése utáni időszakban valóban a »kesztyűs kéz« politikára, azaz a szlovákokkal való jó viszonyra törekedett. Itt kell megjegyeznünk, úgy véljük a jó viszony kialakításához a szlovák politikusok nem voltak valódi partnerek. [...] [A] lojalitás felszínénél a szlovák politikusok olyan megoldásokat kerestek melyek kifejezetten ellentétesek voltak a magyar állam érdekeivel.*” Gulyás, 2019: 345.

181 Nagy N., 2019: 181. Nagy Noémi álláspontját ezzel az érveléssel igyekszik alátámasztani: „A magyarosítás a jogalkotás szintjén semmiképp sem jelentkezett olyan mértékben, amint azt a legtöbb szerző állítja, ráadásul a nemzetiségek mindvégig sikeresen ellenszegültek a magyar nyelv oktatására vonatkozó törvények végrehajtásának.” Uo. 196.

182 Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a két irányzat azonos megítélés alá esne. A tanulmány célja egyébként sem a minősítés, hanem a különböző narratívák gyökereinek feltárása.

183 Egyik tanulmányában Vesztróczy Zsolt is rámutat arra, hogy a dualizmuskori nemzetiségpolitikának pozitívan (modernizáció) és negatívan (magyarosítás) értékelhető hatásai egyaránt vannak, amelyeknek az egyes történészek szubjektív módon tulajdonítanak kisebb vagy nagyobb jelentőséget: „A modernizáció és magyarosítás párhuzamos léte, egymáshoz való viszonya azóta is eldöntetlen, időről időre felmerülő kérdés, amit a szakemberek általában, kevés kivételtől eltekintve, hajlamosak az egyik vagy másik szempontból megítélni.” Vesztróczy, 2012: 155. Katus László 2015-ös *Lex Apponyi*-tanulmányában így „tesz igazságot”: „*A magyar politikusok a dualizmus korában többszáz éves várakozás, török és Habsburg uralom után végre meg akarták teremteni a nyugat-európai típusú magyar nemzeti államot. A nemzetiségi politikusok Magyarországot nem magyar nemzeti államnak képzeltek el, hanem – mint Eötvös, Deák és Mocsáry – soknemzetiségű államnak, közös hazának, ahol minden nemzetiség egyenjogú. [...] A magyar politikusoknak és nemzetiségi politikusoknak – a maguk szempontjából – egyaránt igazuk volt.*” Katus, 2015.

VI. A sugallt konklúziók

Közel két évezreddel ezelőtt Tacitus az *Annales* című művében azt a normát fogalmazta meg a történetírók számára, hogy munkájukat *sine ira et studio*, azaz harag és elfogultság nélkül végezzék. Bár ez a tanács a modern, professzionális történettudomány számára sem haszontalan útmutató, a mi helyzetünket jelentős mértékben bonyolítja az a felismerés, hogy a történeti narratívák megalkotására nem csupán ezek az érzelmek gyakorolhatnak jelentős befolyást. Hiszen elfogultság -e a nemzetiségpolitikát azzal a felfogással szemlélni, hogy az államnak támogatnia kell a kisebbségi identitás és kultúra megőrzését?¹⁸⁴ Vagy „haragtartó” -e az a történész, aki a nemzetiségekkel szembeni 19. századi magyar kisebbségpolitikát a trianoni utódállamok bánásmódjával veti össze? Többség és kisebbség mindenkori viszonyát a kutató az átlagemberhez hasonlóan saját szociokulturális háttérének és egyéni értékrendjének megfelelően értelmezi és interpretálja. Ezek elválaszthatatlanok a történelemtől, következésképpen a történelmi munkáknak is szerves részét képezik.

Albrecht Ferenc *A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értéktétele* című tanulmányát az alábbi kritikus megjegyzéssel kezdi: „*A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának történeti kritikájánál a közvélemény leginkább azon hibába esik, hogy ezt a korszakot a katasztrófa szempontjából látja és bírálja el. Történetkritikai módszere ennél fogva a retrospectív analysis, mely az eseményekben és a jelenségekben mindenütt egy-egy jelzőtáblát lát a trianoni elbukás felé vezető úton.*”¹⁸⁵ Annak ellenére, hogy Albrecht már az 1930-as évek elején eljutott erre a kulcsfontosságú megállapításra, a későbbi generációk ugyanazt a megközelítést alkalmazták, a dualizmuskori nemzetiségi konfliktust az 1918-as összeomlás kontextusában vizsgálták. Végző soron az idézet szerzője sem tudta „megfogadni a saját tanácsát”, hiszen a *Jancsó Benedek Emlékkönyvben* közölt tanulmányában ugyanúgy a nemzeti katasztrófa elkerülhetőségét és a dualizmuskori magyar elit felelősségét mérlegelte, mint azok, akiket kritizált.

A nemzetiségi kérdéssel és a 19. századi – különösképpen a dualizmuskori – magyar nemzetiségpolitikával foglalkozó történetírásban a „Szent Grált” minden korszakban ennek a problémának a tisztázása jelentette. Mekkora felelősséggel bírt a magyar politikai elit az integer Magyarország összeomlásában? Milyen hibákat követtek el az ország vezetői? Milyen esélyeik voltak a katasztrófa kivédésére, mit tettek és mit tehettek volna a történelmi országterület megőrzése érdekében? A történészek az általuk megfogalmazott narratívákkal ezekre a kérdésekre igyekeztek felelni, függetlenül attól, hogy kutatásaik eredményét a Horthy-korszakban, az 1960-as évek elején vagy akár a közelmúltban publikálták. A magyar történettudományban ezek az alapvető kérdések indukálnak évszázados – meddő – vitát arról, hogy elnyomónak tekinthető -e a kiegyezés kori Magyarország nemzetiségpolitikája, vagy

184 Ehhez példaként lásd Tilkovszky, 1998: 11–12.

185 Albrecht, 1931: 151.

arról, hogy az 1868: 44. tc. – a korabeli Európa viszonyaihoz képest – valóban jobb életkörülményeket biztosított-e a Kárpát-medencében élő többi nép számára. Végso soron a nacionalizmus megítélése is azért áll a történeti érvelések középpontjában, mert abból közvetlen megállapításokat tehetünk a dualizmuskori magyar elitre nézve. Ha politikáját türelmetlennek, erőszakosnak és önzőnek nevezzük, vagy – ellenkezőleg – nagyvonalúnak és példamutatónak nyilvánítjuk, azzal egyszersmind az 1918-as összeomlás és a trianoni kataklizma bűnöseit vagy felelőseit is megjelöljük.

A nacionalizmuskritikus történeti munkák valójában még ennél is többet állítanak. Nem csupán megállapítják az alkalmazott stratégia bűnös vagy elhibázott voltát, hanem számon is kérik a korabeli Magyarország vezetőit azért, mert nem ismerték fel – kellő időben – ezt az „alapigazságot”, és nem megfelelő módon alakították politikájukat.¹⁸⁶ „Nálunk nehez évszázadok kovácsolták ki a mély hazaszeretetet, amelynek ösztönösen rögződött önvédő gesztusai könnyen csaptak át támadásba, haladó tettekre serkentő önzetlensége a szomszédok iránt értetlen nemzeti önzésbe.”¹⁸⁷ – írta Hanák Péter egyik tanulmányában, és az önzésre vonatkozó kritikájában implicit módon azt az elvárást is megfogalmazta, hogy a magyar elitnek a saját céljai elé kellett volna helyeznie a történelmi Magyarországon élő nemzetiségek érdekeit. Ugyanez a megállapítás olvasható ki a sorok közül *A Habsburg-monarchia alkonya* című munkában is. Galántai József szerint „realitás volt a törékeny kompromisszum” a magyar fél és a nemzetiségi mozgalmak között. Erre hivatkozva hosszan érvelt amellett, hogy a kiegyezésből nem következett szükségszerűen a fél évszázados magyar hegemonia.¹⁸⁸

Annak ellenére, hogy a nacionalizmuskritikus beállítottságú történészek folyamatosan felülbírálták a korábbi narratívákat, és az elfogult kritikák meghaladására törekedtek, erőfeszítéseik a végső konklúziót egyáltalán nem befolyásolták.¹⁸⁹ Sőt, Gyurgyák János 2007-es munkájában talán még nyíltabban fogalmazta meg azt az elvárást, ami Hanák, Galántai és mások írásaiból is kiolvasható: „*A magyar uralkodó politikai osztály érvelése (a magyar állam nemzeti jellegének és egységének, a magyar értelmiség vezető szerepének, valamint a magyarság szupremáciájának érvényesítése; a magyar állam szétdarabolására törekvő nemzetiségektől való félelem; a rend, a béke és a kultúra fenntartásának igénye stb.) mögött – mint ahogy azt fentebb láthattuk – kétségkívül ott rejtőzött az önérdék is, de ennél sokkal fontosabb volt a nemzeti – vagy annak vélt – érdekek védelme. A magyar politikai elit valóban nem ismerte el a szlovák, román, szerb nemzeti törekvések jogosságát, s a cselekvés helyett – amely ebben a helyzetben már szükségszerűen áldozatokkal járt volna – fejét inkább a homokba dugta.*”¹⁹⁰ Sokatmondó, hogy Gyurgyák ebben az idézetben finoman megkérdőjelezi a magyar elit helyzetértékelési

186 Ez a megállapítás a Horthy-korszak szakirodalmára is illik, jöllehet, ott a bírálat nem a nacionalizmusra, hanem az alkalmazott stratégiára vonatkozik.

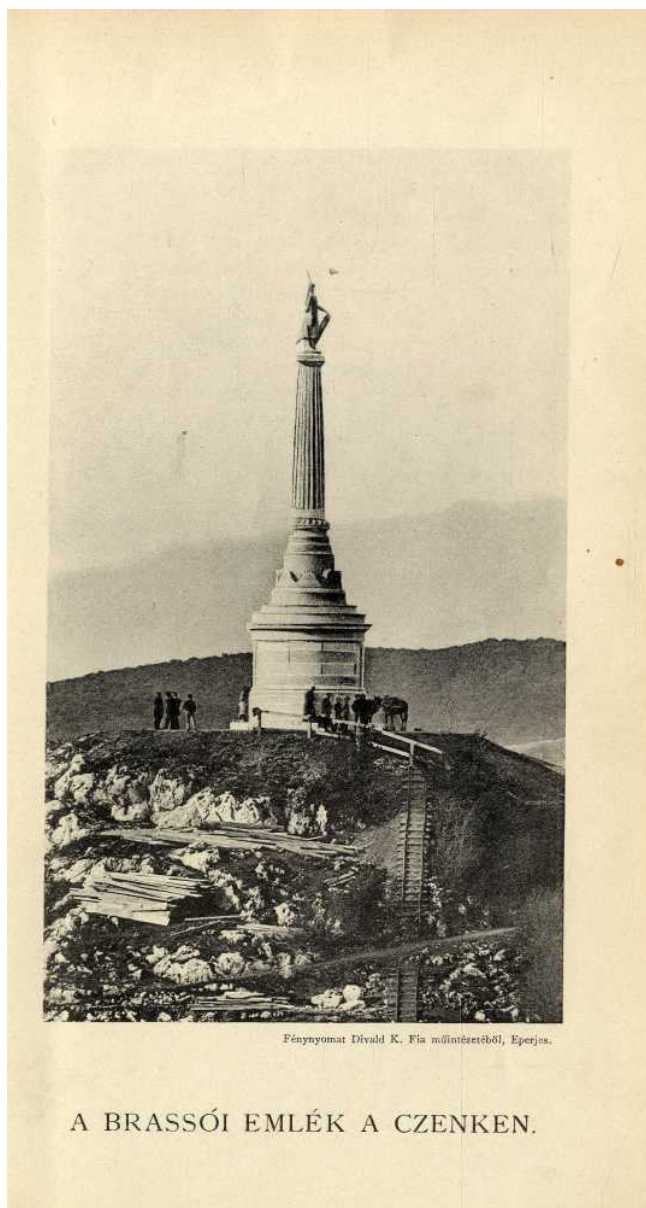
187 Hanák, 1975: 412.

188 Galántai, 1985: 201.

189 Ez még Gángó Gáborra is igaz, aki sokkal enyhébb megfogalmazással élt egy tanulmányában. Szerinte „Az 1875 utáni fordulattal berendezkedő kurzus felelőssége, hogy Deák közösségfelfogásából az államnacionalizmus felé mutató jegyeket erősítették fel végzetesen.” Gángó, 2009: 14.

190 Gyurgyák, 2007: 175–176.

képességét („nemzeti vagy annak vélt érdekek”), de még inkább szembeűnő a „cselekvés” elmaradásának számon kérése, ami visszatérő elem az *Ezzé lett magyar hazátok* című monográfiában.¹⁹¹

*A Brassó melletti Cenk-hegyen álló millenniumi emlékmű, melyet Árpád-szoborként is szoktak emlegetni.*¹⁹²

191 Gyurgyák a polgári radikálisok nemzetfelfogásának és programjának a bemutatása során a párt sikertelenségét többek között a „magyar patópálos mentalitással” magyarázza. Jászi pártjának népszerűsége eszerint a magyar társadalom bizonyos negatív tulajdonságai miatt maradt el a várttól. Uo. 190.

192 Az emlékmű „hivatalosan” az ezeréves államiságot volt hivatott szimbolizálni, de elhelyezkedéséből fakadóan – nemzetiségek által lakott területen, az ország határához közel állt – az integer Magyarország és a magyar szupremácia szimbólumává vált. (Forrás: Wikimedia Commons).

A nacionalizmuskritikus munkák láthatóan arról próbálnak meggyőzni bennünket, hogy a magyar szupremáciát védelmező elitnek az asszimilációs törekvések helyett kompromisszumot kellett volna kötnie az ország népességének felét kitevő nemzetiségekkel. Annak ellenére, hogy az erőviszonyok látszólag kedveztek a nemzetállami célok megvalósításának, „az ábrándok kergetése”, a „ködevés”, a „*saját maga érdekein túltekinteni képtelen önzés*”¹⁹³ helyett megegyezésre kellett volna törekedni – lényegében mindenáron. Szarka László is ezt a kívánalmat fogalmazta meg implicit módon akkor, amikor „*súlyos hibának*” nevezte a dualizmuskori Magyarország „*egynyelvűsítési kísérletét*.”¹⁹⁴ A példák igazolják, hogy az Albrecht Ferenc által kritizált „*retrospectiv analysis*” meghatározó szerepet tölt be a nacionalizmuskritikus irányzat elbeszélésmódjában.¹⁹⁵

Azok a történészek, akik a fenti álláspont meghaladására törekszenek, szükségszerűen azonos paradigmában gondolkodnak, mivel narratívájuk a bemutatott végkövetkeztetések cáfolatán alapul. A retrospektív szemléletmód alkalmazása természetesen itt is megjelenik. Ez az irányzat visszanyúl a két világháború közötti historiográfiai hagyományokhoz abban a tekintetben, hogy érvrendszerébe beépíti a trianoni utódállamok nemzetiségpolitikájának bírálatát.¹⁹⁶ Képviselői komoly hangsúlyt helyeznek arra is, hogy – szerintük – Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia nem tekinthető a „népek börtönének”: „*Itt jegyezzük meg, hogy véleményünk szerint a Monarchia a strukturális problémák ellenére a Nagy Háborúig egy élhető birodalom volt [...] Külön ki kell hangsúlyoznunk, hogy a nemzetiségek helyzete nem volt rosszabb, mint Nagy-Britanniában, Franciaországban, vagy Oroszországban.*”¹⁹⁷ – olvasható például Gulyás László 2012-es monográfiájában.

193 Gyurgyák, 2007: 99.

194 Szarka, 1998: 36–37. Szarka László tehát itt azt az álláspontot foglalja el, hogy a magyar nemzetiségpolitika belátható célja a nem magyar anyanyelvű népesség teljes – nyelvi – asszimilációja volt, és a korszak intézkedései ezt a célt szolgálták. Többől van itt tehát szó annál, hogy az elit a távoli jövőbe vetítve ábrándozott a tisztán magyar nyelvű Kárpát-medencéről. (Szarka álláspontja az újabb publikációk tanúsága szerint ebben a kérdésben sokat változott. E korábbi tanulmánya nem a saját nézetei, hanem a narratív hagyomány szempontjából érdekes.)

195 Az események retrospektív vizsgálata számos szerzőt arra sarkallt, hogy az egyes politikusokkal, értelmiségiekkel szemben megfogalmazott kritikáját a közelgő nemzeti katasztrófával nyomatékosítsa. Gyurgyák János például 2007-es monográfiájában fontosnak tartotta kiemelni, hogy Hoitsy Pál nemzetállami vízióját „a trianoni összeomlás előtt másfél évtizeddel” fogalmazta meg. Hanák Péter a magyar nacionalizmust és a sovinsztának nevezett elitet ostromozó – 1960-as években írt – tanulmányában szintén azt sugallta, hogy a „háború árnyékának” vagy a „közelgő forradalmi átalakulásnak” hatnia kellett volna a vezető rétegek gondolkodására és cselekedeteire. Gyurgyák, 2007: 110. illetve Hanák, 1975: 413.

196A nacionalizmuskritikus szakirodalomban is gyakran megjelenik a trianoni utódállamok nemzetiségpolitikájának a kritikája, sőt, az a megállapítás is, hogy a dualizmuskori magyar gyakorlat kevésbé volt elnyomó a 20. századi példákhoz képest. Ehhez példaként lásd Dolmányos, 1968: 484–485. illetve Glatz, 1973: 270. valamint Szarka, 1998: 36. A különbségek megállapításából ugyanakkor korántsem következik a magyar vezető rétegek felmentése a nacionalista „bűnök”, vagy „hibák” alól. Dolmányos szerint az utódállamok erőszakos asszimilációs politikája valójában a dualizmuskori elit még szigorúbb kritikájához szolgáltart érveket. Szarka László is hangsúlyozta, hogy azok a tényezők, amelyek árnyalják a korabeli magyar kormányok intézkedéseit, „nem jelentenek felmentést”, és nem eredményezik „a Rákosi Jenő-féle program rehabilitálását.” Ezzel szemben a nacionalizmust pozitívan értékelő történészek – pl. Szekfű Gyula gondolatmenetét idézve – komoly jelentőséget tulajdonítottak értékelésükben az utódállamok gyakorlatának, a 19. századi európai trendeknek és a vetélytárs nemzetek magatartásának. (Ehhez lásd a korábbi fejezetekben bemutatott idézeteket.)

197 Gulyás, 2019: 74. Gulyás a kiragadott példákkal – pl. a francia iskolákban a nemzeti kisebbséghez tartozó diákok a szünetekben sem használhattuk anyanyelvüket – valójában inkább azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyarországi viszonyok jobbak voltak a nemzetközi normáknál.

Köő Artúr a 19. századi román és magyar oktatáspolitikai összehasonlítása során erre a konklúzióra jut: „Az 1907. évi »Lex Apponyi« – a nemzetiségi politikusoknak és nyugati támogatóiknak köszönhetően – kezdetben »csak« óriási felháborodást váltott ki, majd Nagy-Románia létrejötte után a román parlament hozzájárult abhoz, hogy az erőszakos asszimiláció jelleképé váljon. Pedig – mint ahogy láthattuk – a Spiru Haret-féle törvények is – felhasználva az oktatás nyújtotta lehetőségeket – hasonló módon próbálták a nemzetiségek beolvadását megvalósítani. Mindez tehát, amit a történetírás – leginkább a szomszéd országok történetírása, de sok esetben a hazai is – joggal a korszak magyar politikusainak a szemére vet, nem »magyar sajátosság«, hanem a korszak általános tendenciája, amely ugyanúgy jellemző Romániára is, mint a Magyar Királyságra.”¹⁹⁸ Köő tehát elismeri a magyar oktatáspolitikára vonatkozó elvi kritika jogosságát, ugyanakkor következtetésében jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít annak, hogy a többi országot is hasonló gyakorlat jellemezte. Ez az álláspont tökéletes tükörképét adja a nacionalizmuskritikus felfogásnak, amely elismeri, hogy Magyarországon az általános európai tendenciák érvényesültek, viszont az elvi kritikára helyezi a hangsúlyt.

A nacionalizmust pozitívan értékelő irányzatok végső konklúzióját ez a „máshol sem jobb”, „itt még mindig relatíve a legjobb” megállapítás foglalja keretbe. Eszerint a magyar elit „mindent megtett” annak érdekében, hogy a korszak nacionalizmusból eredő – szükségszerű – konfliktusainak élet tompítsa. Példamutatóan járt el az 1868-as nemzetiségi törvény megalkotásakor, gesztusait azonban rajta kívül álló okok – pl. a szlovákok, románok, szerbek, stb. természetes igényei¹⁹⁹ – miatt nem koronázta siker.²⁰⁰ Ráadásul a kiegyezés korabeli Magyarország nagyvonalúságát a trianoni utódállamok egyáltalán nem viszonyozták. Mindebből kifolyólag – állítják az irányzat hívei – a magyar nacionalizmust bíráló „elfogult” szakirodalom igaztalan, egyoldalú kritikában részesíti a dualizmuskori politikai elitet.²⁰¹

198 Köő, 2019: 37.

199 Fontos hangsúlyozni, hogy a dualizmuskori magyar nacionalizmust pozitívan értékelő történészek elfogadják, szükségszerűnek tartják a nemzetiségek 19. századi autonómiatörekvéseit. Ebben tehát határozottan eltérnek a Horthy-korszak historiográfiai tradícióitól, hiszen ott az érvelés célja az integer Magyarország létjogosultságának bizonyítása volt. Erre példaként lásd Gulyás, 2012: 17.

200 Cserép Tamás például így írt az Eötvös-féle nemzetiségi törvényről: „Az 1868-as Deák és Eötvös szellemében megfogalmazott nemzetiségi törvény kulturális és nyelvi jogai is biztosíthatók volna a békés együttélést a nem magyar nemzetiségekkel, s még ezeknek továbbfejlődésére is kínálkozhatott volna lehetőség a dualizmus korában. E törvény azonban már 1868-ban, elfogadásakor megbukott, mivel az ennél többre vágyó nemzetiségeket nem elégítette ki, s vezetőik egy része a parlamentből is kivonult a törvény elfogadásakor.” Cserép tehát a kísérlet meghiúsulását egyértelműen a nemzetiségek magatartásával indokolta, ami vitatható érv, hiszen a törvény kudarca – pl. az 1868: 44. tc.-ben ígért jogok biztosításának hiánya számos területen – nem azzal függött össze, hogy a nemzeti kisebbségek vezetői passzivitásba vonultak. (Másképp pedig, ha a vita középpontjába azt a kérdést állítjuk, hogy 1868-ban melyik félnek kellett volna engedni az elvárásaiból – az integritást őrző magyaroknak vagy a területi autonómiára vágyó nemzetiségeknek –, akkor már nem vizsgálni, hanem eldönteni akarjuk a konfliktust, ami nem a történész feladata.) A tanulmány ugyanakkor nem végletesen elfogult. Cserép a konklúzióban a magyar–szlovák kapcsolatok építésének szükségességét emelte ki, és a „Felvidék-vitában” nem Grünwald Bélának, hanem Michal Mudroňnak „adott igazat.” Összességében tehát nagyon hasonló véleményt képviselt a nemzetiségi konfliktus kapcsán, mint Mikó Imre a második világháború alatt. Cserép, 2011: 81–82.

201 Andrassy György például így vélekedik az 1868: 44. tc. kapcsán: „Azzal az uralkodó véleménnyel, hogy az 1868. évi XLIV. törvényeket nem vagy alig hajtották végre, a fő bajom az, hogy nem látok mellette elég érvet, bizonyítékot. Példaként a három szlovák középiskola bezárását szokták emlegetni, de más nemzetiségeknek is voltak középiskoláik, s ezeket nem zárták be; az érv tehát még az oktatás körében sem alapozza meg az állítást.” Andrassy, 2017: 9. Andrassy az idézetben meglehetősen homályosan írja körül azt a véleményt, amivel vitatkozni kíván, hiszen a nemzetiségi törvény „alig betartásához” nehéz konkrétumokat rendelni. Az ellenben tény, hogy a magyar állam nem teljesítette maradéktalanul az 1868: 44. tc.-ben tett vállalásait, és az

A bemutatott konklúziókból azt a következtetést kell levonnunk, hogy a valódi paradigmaváltáshoz, a dualizmuskori nemzetiségpolitika újraértékeléséhez a retrospektív analízis módszerével kell szakítanunk. Ez a trianoni sorstragédia fényében valósággal lehetetlennek tűnik. Miként Szarka László is írta: „*Az egész dualista korszakot, annak nemzetiségi politikáját [...] nehéz és talán nem is lehetséges a történeti magyar állam [...] bekövetkezett felbomlásától, a trianoni kontextustól elvonatkoztatva elemezni.*”²⁰² Pedig a bemutatott retrospektív szemléletmód elvetése két okból is indokolt. Egyfelől azért, mert a módszer ellentmond a tudományos érvelés alapvető feltételeinek: olyan későbbi események tükrében és olyan információk birtokában bírálja el a kiegyezési korszak politikai döntéseit, amelyeket a történelmi szereplők nem láthattak előre, illetve nem ismerhettek. Napjaink kisebbségpolitikai normái vagy a határon túli magyarság 20. századi megpróbáltatásai éppen úgy nem képezhetik a történészi értékelés alapját, ahogy a dualizmuskori magyar hegemonia fenntartására irányuló kísérletet sem lehet a trianoni sorstragédiából kiindulva elfogulatlanul értelmezni.

De nem ez az egyetlen probléma. A bemutatott szemléletmód azért sem alkalmas objektív álláspont kialakítására, mert a nemzetállami törekvések vagy a nemzetépítés során alkalmazott módszerek megítélésére nem létezik egységes és következetes mérce. Az egyes történészek eltérően vélekednek a vizsgált korszak normáiról (pl. milyen kedvezmények megadása „várható el” az európai államoktól 19. század második felében?), a fennálló külső és belső viszonyokról (pl. mekkora kisebbség „érdemel” védelmet a többség részéről?), és értékelésüket az asszimiláció sikeressége is gyakran befolyásolja. Főként ez utóbbi szemponttal magyarázható, hogy a szakirodalom a nyugat-európai nemzetállamok megteremtését általában sokkal harmonikusabb, „természetesebb” folyamatként mutatja be a közép-európai kísérleteknél, vagy átsiklik azon tény felett, hogy a kettő összehasonlításában olykor a nyugati országokat jellemezte erőszakosabb állami fellépés.²⁰³

Könnyű tehát belátni, hogy a retrospektív szemléletmódhoz egyéni mérce és egy vitatható érvrendszer társul. Joggal merül fel a kérdés, hogy a különféle történetírói irányzatok miért ilyen ingatag alapokra építik fel újra és újra a maguk narratíváját? Ettől a megközelítéstől és a belőle fakadó eldönthetetlen vitáktól a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó történészek azért nem tudnak megszabadulni,

oktatáspolitikai tendenciák egyértelműen arra utalnak, hogy ez nem is állt szándékában. Ezt például az is igazolja, hogy a kormányzó elit magától értetődőnek vette, hogy az állami iskolákban a tanítás magyar nyelven folyik.

202 Szarka, 2007: 30.

203 Az eltérő megítélés azzal magyarázható, hogy a „speciális” közép-európai nemzetépítési törekvéseket a szakirodalom rendszerint a nyugati mintát követő megkésett folyamatként értelmezi, ami a nemzetek keletkezéséről alkotott modernista koncepció befolyásának – részben Ernest Gellner hatásának – az eredménye. Ez a különbségtétel például az olyan megállapításokban is tetten érhető, mint hogy a 19. században, az ipari forradalom és a polgárosodás időszakában „már” nem volt lehetőség a magyar nemzetállami törekvések megvalósítására. Ehhez példaként lásd Katus, 2012: 13., illetve részletesebben kifejti: Sándor, 1960: 329. Ha el is fogadjuk ezt a koncepciót, meg kell állapítanunk, hogy a nyugat-európai nemzetállami törekvésekről sugallt általánosan pozitív kép nem felel meg a valós folyamatoknak. „Kelet és Nyugat szembeállítását” nem csupán a francia forradalom időszakának véres, erőszakos nemzetépítési módszerei cáfolják, hanem például a sokkal konszolidáltabb Nagy-Britannia asszimilációs törekvései is. A témához lásd Nagy Noémi többször idézett monográfiáját, amely összehasonlítja az európai államok nyelvpolitikáját: Nagy N., 2019.

mert – attól függetlenül, hogy miként értékelik a dualizmuskori vezető rétegek nacionalizmusát és az abból fakadó kormányzási stratégiát – egységesen azt az álláspontot képviselik, hogy a magyar elitnek 1918 előtt lehetősége volt az integer Magyarország sorsának befolyásolására. Ez az állítás a „közös nevező” a különféle irányzatok között, ami összekapcsolja a liberális vezető rétegek mulasztásait kritizáló Horthy-korszakbeli történetírókat és a sovinsizta uralkodó osztály bűneit számonkérő ortodox marxista történészeket. Azonos platformra hozza az asszimilációs politika kivitelezhetetlen és káros voltát bizonyító – késő Kádár-korszakbeli és kortárs – kutatókat a történettudomány azon képviselőivel, akik a katasztrofális végkifejlet fő okát a külső körülményekben látják – például a korszellemben, a nemzetiségi törekvésekben –, és ennek fényében a magyar elit stratégiáját sokkal pozitívabban értékelik.

Mindebből kifolyólag (4) valódi paradigmaváltást az hozhat, ha a dualizmuskori nemzetiségpolitikát abból az előfeltevésből kiindulva értelmezzük újra, hogy a magyar elit nem befolyásolhatta az integer Magyarország sorsát. A térség „hosszú 19. századi” politikai folyamatait és a Kárpát-medence 1918 utáni sorsát a közép-európai nemzetek ébredése, a nacionalizmus közgondolkodásra gyakorolt egyedülálló befolyása, valamint a térséget integráló Habsburg monarchia világháborús veresége határozta meg. A területi egység felbomlása tehát elkerülhetetlen volt.²⁰⁴ Fontos azt is megállapítanunk, hogy a diskurzust nem érdemes a lehetséges alternatívákra alapozni (tehát annak fényében megítélni az eseményeket, hogy „elkerülhető lett volna Trianon, ha...”). A szétválást eredményező konfliktusban ugyanis a magyar elit politikáját és a nemzetiségi mozgalmak vezetőinek stratégiáját egyaránt meghatározott keretek közé szorították a korszak „uralkodó eszméi” és a kiegészésből fakadó egyértelmű erőviszonyok. A nemzetiségek autonómiaigényei megmásíthatatlanok voltak, a konszolidálódó dualista rendszer magyar elitjét pedig a fennálló körülmények nem kényszerítették vagy ösztönözték a szupremácia feladásával járó – valódi – kompromisszumra.

Mi következik ebből a paradigmaváltásból? Egy új szemléletmód alkalmazása korántsem jelenti azt, hogy a témához kapcsolódó korábbi kutatások eredményeit szükségképpen el kellene vetni. Nagyon

204 A szakirodalomban – oldalfüggetlenül – gyakran megjelenik az az állítás, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és benne az integer Magyarország széthullása szükségszerű vagy legalábbis nagy valószínűséggel bíró esemény volt. „A nemzetiségi kérdés esetében kérdéses, hogy egyáltalán létezett-e olyan megoldás, amely az első világháborúhoz hasonló katasztrófa esetén is garantálta volna a történeti Magyarország integritását.” – írta például Katus László 2012-es monográfiájában. Katus, 2012: 570. Az ortodox marxista történetírók megállapításaiból is ez a konklúzió vonható le, hiszen ők súlyos bírálatukat elsősorban a politikai nemzetkonceptió fiktív voltával igazolták. Példaként lásd Sándor, 1960: 328–329. illetve Horváth, 1961: 302. Gulyás Lászlónak az „egymást keresztező nemzetépítésekről” szóló fejtegetéseiből is ugyanez a végkövetkeztetés vezethető le. Gulyás, 2012: 225. Másfelől viszont a Monarchia vagy az integer Magyarország fenntarthatatlanságáról író szerzők nem képviselik következetesen ezt az álláspontot, hiszen narratívájuk a magyar elit politikájára fókuszál, ami ellentmondást eredményez. (Ha az eseményeket külső tényezők irányították, mi értelme kritizálni a magyar vezető rétegeket?) A modern Magyarország születése című monográfiájában például ezt olvashatjuk: „Mikor a 18. század végén, a 19. század elején kibontakozott a nem magyar népek modern nemzeté válása, ezek önrendelkezési törekvései, a szembekeverülő nacionalizmusok ütközései szükségyszerűen felbomlásra ítélték – Európa többi soknemzetiségű államalakulataival együtt – a történeti Magyarországot, sőt a Monarchia másik felét is. [...] Sajnos, a magyar politikai vezetőréteg elutasította a Monarchia további szerkezeti reformját, trializmussá vagy egyenrangú nemzetek szövetségévé való átalakítását, ami pedig szükséges lett volna az esetleges tovább élés esélye szempontjából.” Úgy tűnik, mintha Katus az idézett szövegrészben – annak ellenére, hogy a felbomlást szükségszerűnek mutatja be – mérlegelné a pró és kontra érveket az integer Magyarország túlélése kapcsán. Katus, 2012: 13.

ígéretes kiindulási alap például az a – többek között Szarka Lászlónál, Nagy Péter Tibornál és Vesztróczy Zsoltnál is olvasható²⁰⁵ – megállapítás, hogy a 19. századi modernizációt és asszimilációt nem csupán párhuzamos, hanem két, egymástól elválaszthatatlan folyamatként kell értelmeznünk. Ez a megközelítés kiutat biztosít a felelősségkeresés útvesztőiből és a meddő világnézeti vitákból, miután a feltételezett szándékok és érzelmek helyett egy objektív módon leírható kölcsönhatással magyarázza az asszimilációs folyamatokat.

A paradigmaváltás lényege, hogy felismerjük azokat az axiómákat, amelyekből a korábbi narratívák építkeztek, és kritikai vizsgálat alá vessük őket. Például érdemes felülvizsgálnunk azt az alapvetést, hogy a dualizmuskori asszimilációs elképzelések egy egységes és következetes, nemzetállami szintű tervet alkottak volna. Ugyanez vonatkozik az interetnikus konfliktusok leegyszerűsített ábrázolására is. A történeti narratívákban a politikai küzdelem résztvevői gyakran két csoportot alkotnak, tehát a „magyarok” és a „nemzetiségek” kollektív törekvései, cselekedetei jelennek meg az elbeszélésben, ezek adják az események dinamikáját.²⁰⁶ Ha a kitűzött célokat, a politikai küzdőteret és a képviselt álláspontokat az eddiginél összetettebbnek feltételezzük, számos olyan kérdés – és hipotézis – merül fel, amelyek segíthetnek ennek a történelmi problémának az újraértelmezésében. Lehetséges, hogy a magyarság számarányát növelni akaró politikusok valójában az egyes régiók adottságaihoz alkalmazkodtak, és a románokkal, szerbekkel, szlovákokkal vagy németekkel szemben eltérő stratégiákat vázoltak fel?²⁰⁷ Elképzelhető, hogy a nemzetiségpolitikában nem az államot fenntartó elit játszott kezdeményező szerepet és tevékenységét sokkal inkább egyensúlykeresésként, mintsem irányításként értelmezhetjük? Lehet, hogy a magyar nemzetiségpolitika központi stratégiája mindösszesen a „lehető legtöbbet elérni” kívánalomból és néhány általános célkitűzésből állt?²⁰⁸

205 Szarka, 1998: 35–36., Nagy Péter Tibor, 2005: 55., illetve Vesztróczy, 2012: 155.

206 Ehhez a felülvizsgálathoz több, a tanulmányban idézett szakmunka is szolgáltat érveket. Az interetnikus konfliktusok összetettebb ábrázolásához jó kiindulási alap például az a gyakran olvasható megállapítás, hogy az „erőszakos magyarosítás” elsősorban a vármegyei közigazgatásnak, nem pedig a budapesti kormányoknak róható fel. Az asszimilációs politika feltételezett regionális és lokális különbségeit a „mélyfúrásokat” végző tanulmányok – pl. Kovács I. Gábor és Zilizi Zoltán kutatásai – is igazolják. Dolmányos István 1968-as tanulmányában adatokat közöl arról, hogy az egyes vármegyékben mennyi fegyelmi eljárás indult a néptanítók ellen a Lex Apponyi hatályba lépését követően. Bár a szerző az idézett számadatokból azt a következtetést vonja le, hogy az 1907: 27. tc. a nemzetiségi tanítók tömeges üldözéséhez vezetett – Dolmányos úgy állítja ezt, hogy közlése szerint 1908-ban 181 néptanító ellen indítottak eljárást, és közülük hármat ítéltek állásvesztésre –, azok elsősorban arról tanúskodnak, hogy az egyes törvényhatóságok eltérő gyakorlatot folytattak. Dolmányos, 1968: 522.

207 A nemzetállami törekvéseket programba foglaló politikusoknál számos esetben felfedezhető ez a fajta különbségtétel nemzetiségek vagy társadalmi csoportok között. A Felvidéken Grünwald Béla például kivitelezhetetlennek gondolta a totális asszimiláció programját, ugyanakkor lehetségesnek tartotta a szlovákok teljes asszimilációját, és az ő „segítségükkel” akarta módosítani a Kárpát-medence etnikai viszonyait a magyarok javára. Grünwald–Mudroň, 2011: 23. Szathmáry György a Délvidék magyarosítása kapcsán a német etnikummal kapcsolatban fogalmazott meg hasonló reményeket. Szathmáry, 1892: 87. Herczeg Ferenc nem bizonyos nemzetiségekre, hanem egyes társadalmi csoportokra – nevezetesen a polgárosodó rétegekre – fókuszált magyarosító programjavadatában. Herczeg, 1902: 58. Természetesen ezekről a művekről is elmondható az az 1. fejezetben megfogalmazott megállapítás, hogy az asszimiláció „technikai részleteit”, az alkalmazott módszert a szerzők nem vagy csupán homályosan ismertették.

208 Ha ez az állítás igazolható, akkor eggyel több indokot lehet felsorolni arra vonatkozóan, hogy a dualizmuskori magyar politikusok a nemzetiségpolitikai célok felvázolása során miért kerültek az egyértelmű megfogalmazásokat.

Ha a fenti kérdésekbe foglalt hipotéziseket vizsgálat alá vetjük, kétségkívül sikerül megszabadulnunk attól a megközelítéstől, amely a 19. századi magyar nemzetiségpolitikát egy kataklizma – és a tragédiáért viselt felelősség – szemszögéből értékeli. Érdeemes lesz így újraértelmezni azoknak a politikusoknak és értelmiségieknek az életművét, akiknek a nevéhez kulcsfontosságú intézkedések kapcsolhatók, vagy a nemzetiségi kérdésben markáns, közvéleményt formáló álláspontot képviseltek. Eötvös József, Grünwald Béla vagy Mocsáry Lajos politikájának tanulmányozásán túl különösen fontos lenne megvizsgálni például azt is, hogy – hat évtizedes képviselői pályafutása során – hogyan formálódtak Apponyi Albert nemzetiségpolitikai nézetei.²⁰⁹ Ez a kutatás azért is ígéretes, mert Apponyi eszmerendszerének rekonstruálása lehetővé tenné, hogy több mint fél évszázaddal Dolmányos István *Lex Apponyija* után – új szemléletmódban – átfogó tanulmány vagy akár monográfia szülessen az 1907. évi iskolatörvényekről.

Az eddigi narratívák felülvizsgálata, bizonyos részletkérdések tisztázása ugyanakkor önmagában véve nem jelent teljes értékű alternatívát. Egy új paradigma felépítéséhez bővíteni kell az ismereteinket és szélesíteni a vizsgálat horizontját – a dualizmuskori magyar nemzetiségpolitika kutatásában éppen ezért a jövőt a korabeli Európa nemzetépítési stratégiáinak a beható megismerése jelenti.

VII. Kitekintés – Célok és feladatok az európai nemzetépítési stratégiák kutatásában

A dualizmuskori magyar nemzetiségpolitikát vizsgáló szakirodalom a korabeli európai országok nemzetépítési stratégiáit, asszimilációs törekvéseit jellemzően a hazai viszonyokkal párhuzamba állítva mutatja be. A 19. századi Svájcban, Ausztriában, Franciaországban vagy éppen Romániában uralkodó állapotok azáltal nyernek jelentőséget, hogy a témát kutató történész ezek segítségével alátámaszthatja a magyarországi eseményekről alkotott narratíváját. A magyar szakmunkák tehát nem törekszenek átfogó, európai szintű vizsgálatra,²¹⁰ hanem csupán szemezgetnek a lehetséges példák közül annak megfelelően, hogy igazolni vagy bírálni akarják a korabeli vezető réteg nemzetiségekkel szemben folytatott politikáját.

209 Apponyi Albertről a közelmúltban Anka László írt disszertációt, életrajzírói igényességgel foglalva össze a kiemelkedő államférfi pártpolitikai, kormányzati pályafutását, társadalmi-közéleti szerepvállalását és magánéletét. Lásd Anka, 2014. Ennek a rendkívül alapos forráskutatáson alapuló munkának a születése ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Apponyi életét már „nem érdemes” kutatni: éppen annak okán, hogy Anka átfogó képet kívánt adni a kiemelkedő államférfi életpályájáról, pártpolitikai, miniszteri tevékenységének részleteit illetően még számos megválaszolatlan kérdés maradt. Ezek közül a legizgalmasabb kutatási terület Apponyi nemzetiségpolitikai nézeteinek változása lehet, hiszen ezzel kapcsolatban két, egymásnak sok tekintetben ellentmondó pillanatképet ismerünk. Míg a koalíciós kormány 1907. évi oktatási reformjai kapcsán Apponyi Albertet erőszakos magyarosítással szokás megvádolni, addig a párizsi békekonzferencián elmondott 1920. januári beszéde és népszövetségi munkája miatt az elnyomott nemzeti kisebbségek igazságának szószólójaként emlékszik rá az utókor. Ezek a látszólagos ellentmondások izgalmas kérdéseket vetnek fel. Apponyi nemzetiségpolitikai nézeteinek vizsgálata azért is „kifizetődő”, mivel – a kezdeti éveket leszámítva – végig a dualizmuskori belpolitikai küzdelmek első vonalában szerepelt. Változó nézetein, a nemzetiségi kérdés kapcsán vívott harcain keresztül a politikai diskurzus egészéről képet alkothatunk.

210 Részben kivételként említhető meg itt Nagy Noémi nyelvpolitikai monográfiája, a szerző ugyanakkor konklúziójában láthatóan megáll az összehasonlító elemzésnél és a tipizálásnál. Nagy N., 2019: 199–211.

Ennek következtében a nemzetközi kitekintés hasonló szerepet tölt be a történettudományban, mint egymásfél évszázaddal ezelőtt a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó politikai közbeszédben – így aztán a szakirodalom is ugyanolyan sablonos, pontatlan és elfogult képet alkot ennek az interetnikus konfliktusnak az európai kezeléséről, mint az egymással hadakozó korabeli véleményvezérek.

A történettudományi diskurzus tehát hasonlatos ahhoz a társadalmi vitához, amelyet a dualizmus időszakában a magyarországi nyilvánosságban lefolytattak. Az 1907: 27. tc. elfogadását megelőző képviselőházi vitákban például a nemzetiségi képviselők kulturális követeléseik jogosultságát részben azzal igazolták, hogy az etnikai kisebbségeknek számos európai országban biztosítják az anyanyelvű oktatás lehetőségét. Pozitív példaként, a fennálló magyarországi szabályozás lehetséges alternatívájaként az osztrák, svájci és belga gyakorlatot ajánlották a Lex Apponyit megszavazó többség figyelmébe.²¹¹ Katus László 2012-es monográfiájában részben ezt a gondolatmenetet elevenítette fel, amikor arról írt, hogy Ausztriában – Magyarországgal összehasonlításban – 1867 után jóval kedvezőbb volt az egyes néptörzsek helyzete, és „*a fejlődés tendenciája a fokozatos jogkiterjesztés felé mutatott.*”²¹²

A száz évvel ezelőtti társadalmi diskurzus az „ellenoldal” érvrendszerére is meghatározó befolyást gyakorol. 1907 tavaszán a magyar pártok a Lex Apponyi nemzetiségi oktatást érintő rendelkezéseit például azzal az érveléssel igyekeztek legitimálni, hogy a szomszédos Romániában hasonló, sőt sokkal szigorúbb szabályozással biztosították az iskolarendszer nemzeti jellegét – ebből fakadóan tehát a magyar országgyűlésben helyet foglaló román képviselők jogalap nélkül panaszkodtak az állítólagos magyarországi elnyomás miatt.²¹³ Hasonló logikával találkozhatunk Köő Artúr egy 2019-es tanulmányában, aki témaválasztását így indokolta meg: „*A tanulmányunk a korszak Román Királyságának oktatáspolitikáját fogja vizsgálni részletesebben [...] Egyrészt azért, mert a korszak magyar oktatáspolitikai törekvései ellen az erdélyi románság tiltakozott leghevesebben – így joggal lehetünk kíváncsiak arra, hogy Ó-Romániában az oktatáspolitikát jellemzi-e az asszimilációs szándék...*”²¹⁴ Az idézett szöveg szintén azt sugallja, hogy az erdélyi románok politikai álláspontját, igényeit a romániai viszonyok fényében érdemes megítélni.

A szakirodalomból számos további példát idézhetnénk arra, hogy a korabeli Svájc, Franciaország vagy – ritkábban – Nagy-Britannia viszonyainak rövid bemutatása miként szolgálja a magyar elit stratégiájának igazolását vagy elmarasztalását. Ehelyett azonban érdemes behatóbban megvizsgálni a fent bemutatott két érvelést – annál is inkább, mert az ezeken keresztül feltáruló problémák megismerésével a jövőbeli kutatási feladatokat is kijelölhetjük.

211 Példaként lásd Képviselőházi Napló, 1906: VIII. 45. (132. ülés, 1907. április 5.). Vasile Goldiş felszólalása.

212 Katus, 2012: 573–574. Ez az – Ausztriának kedvező – összehasonlítás más szakmunkában is gyakran megjelenik (ami persze nem jelenti azt, hogy az osztrák gyakorlatot a magyar viszonyokat kritikusabban szemlélő történészek automatikusan pozitívnak tekintették). Példaként lásd Sándor, 1960: 329. illetve Galántai, 1985: 213–216.

213 Példaként lásd Képviselőházi Napló, 1906: VIII. 221. (139. ülés, 1907. április 15.). Vertán Endre felszólalása.

214 Köő, 2019: 31.

A Katus Lászlótól idézett állítás azt szemlélteti, hogy a magyar szakirodalomban megjelenő sommás ítéletek sok esetben hibás feltételezésekre vagy bizonyítatlan, spekulatív állításokra épülnek. Katus – és mindenki más, aki a dualizmuskori Ausztria nemzetiségpolitikáját élesen szembeállította a magyar gyakorlattal – például a fent idézett megállapítást az 1867 decemberében kihirdetett alaptörvény kisebbségi jogokat biztosító paragrafusára alapozta. Katus ebből a jogszabályból kiindulva mutatta be az egyes néptörzsek helyzetét, ugyanakkor érvelésében elsiklott egy nagyon fontos tényező felett, aminek következtében hibás végkövetkeztetésre jutott. Az egységes közigazgatással rendelkező Magyarországgal ellentétben Ausztria széles körű autonómiával bíró tartományokból épült fel, következésképpen a „hétköznapi” meghatározó nemzetiségpolitikai döntések nem Bécsben, hanem Prágában, Krakkóban és más tartományi székhelyeken születtek meg. Miután pedig a tartományok politikai elitjét egyáltalán nem jellemezte a kisebbségekkel szembeni „nagylelkűség”, a kiterjedt jogokat biztosító 1867. decemberi alaptörvény a gyakorlatban nem érvényesült a feltételezett mértékben. Galíciában a politikai hegemoniát élvező lengyelek és a ruténok között,²¹⁵ vagy Csehországban német–cseh viszonylatban éppen olyan súlyos, olykor az egész birodalom stabilitását megrendítő nacionalista konfliktusok robbantak ki,²¹⁶ mint a Lajta innenső oldalán. A dualizmuskori Ausztriában – a századforduló után – kétségkívül találhatunk példákat tartományi szintű kompromisszumokra az addig versengő néptörzsek között, de ezek legfeljebb arra adhatnak okot, hogy a Monarchia fejlődőképességéről pozitívabb véleményt alkossunk.²¹⁷ Azt a feltételezést nem igazolják, hogy az 1867 utáni Ausztriára általában véve a kisebbségek igényeit szem előtt tartó, „méltányos” nemzetiségpolitika lett volna jellemző.

Nem csupán az osztrák viszonyok kapcsán alkalmazható az a közhely, hogy az ördög gyakran a részletekben lakozik. A német nemzetépítési törekvéseket például – gyakorlatilag már a 19. század derekától fogva – a poseni lengyelek erőszakos beolvasztásával szokás illusztrálni, ugyanakkor súlyos tévedésbe esnek mindazok, akik Elzász-Lotaringia viszonyaira, a francia kisebbség 1871–1918 közötti helyzetére a keleti germanizáció alapján következtetnek. Hasonló óvatossággal kell közelítenünk Oroszország nemzetiségpolitikájához is. Tény, hogy a Romanovok legfőbb törekvése a különálló ukrán és lengyel nemzeti identitás felszámolása volt, de élt olyan etnikum is a cárok birodalmában, amelynek

215 A ruténok galíciai helyzetéhez lásd Cohen, 1996: 143–144.

216 A Csehországban elfajuló cseh–német nacionalista ellentétet 1897-ben a Badeni-kormány is megpróbálta orvosolni oly módon, hogy a tartományi közigazgatásban mindkét nyelv elsajátítását kötelezővé tette a hivatalnokok számára. A kiadott rendelet az 1879-es Trefort-féle népiskolai törvényhez hasonlóan hároméves „türelmi időt” biztosított a nyelvtanulásra. Badeni gróf béketeremtő kísérlete végül nem járt sikerrel, javaslatát olyan elemi erejű felháborodás fogadta, hogy néhány hónapon belül kénytelen volt távozni a birodalmi kormány éléről. Heimann, 2011: 18.

217 Gary B. Cohen például egy 2007-es tanulmányában az 1905. évi morva kompromisszumot, valamint az addig rivalizáló néptörzsek Bukovinában (1910) és Galíciában (1914) kötött megegyezéseit úgy értékelte, hogy ezek sikeresen meghaladták a térségben uralkodó nemzetiségpolitikai alapvetéseket. Szerinte ezekben a tartományokban a kisebbségben élő néptörzsek tulajdonképpen kollektív jogokat szereztek a fenti kompromisszumok megkötésével. Erre hivatkozva Cohen vitatta azt a hagyományos történelmi álláspontot, hogy a dualizmuskori Ausztria képtelen volt orvosolni a multietnikus viszonyokból fakadó problémáit, és ezért eleve „széthullásra ítéltetett.” Cohen, 2007: 271–273.

nem kellett az erőszakos asszimiláció fenyegetésével szembenéznie. A nagyhercegségi rangra emelt Finnországban a finn nemzeti mozgalom virágkorát élhette az orosz uralom idején.

A pánszlávizmus rémét bemutató karikatúra a Borsszem Jankó 1879. január 5-i címlapján.²¹⁸

Ezek a példák arra figyelmeztetnek, hogy tévútra vezet, ha a korszak nemzetépítő törekvéseit és interetnikus konfliktusait valamilyen általános törvényszerűség alapján igyekszünk megérteni. Nem csupán a „fejlett Nyugat–elmaradott Kelet” séma alapján, vagy az adott állam – parlamentáris vagy abszolutisztikus – berendezkedéséből kiindulva könnyű hibás következtetésre jutni, hanem akkor is, ha önmagában csak azt feltételezzük, hogy az egyes országok egységes nemzetépítő stratégiát folytattak.

²¹⁸ II. Sándor orosz cár a balkáni nemzetek körében találja meg „kedves új gyermekeit.” Az orosz nagyhatalmi törekvések már Wesselényi kora óta aggodalommal töltötték el a magyar politikai elitet, a pánszlávizmust a korban a területi integritásra leselkedő legnagyobb fenyegetésnek tekintették. (Forrás: *Borsszem Jankó*, 1879. január 5.)

Mindennek következtében az elsődleges kutatási feladat a „hosszú 19. századi” Európa nemzetépítő stratégiáinak minél alaposabb megismerése kell hogy legyen. A közvetlen cél, hogy a feltételezések, logikai eszmefuttatások helyét a tényadatok vegyék át a szakirodalomban akkor, ha a magyarországi nemzetiségi kérdés kapcsán az osztrák, francia, belga, stb. viszonyokat ismertetjük. Fontos tanulmányozni és magyar nyelven kiadott publikációk révén megismerhetővé tenni a hazai tudományos szféra számára azokat az alapvető forrásokat, amelyekből feltárható, hogy az európai országok milyen nemzetiségpolitikai stratégiákat alkalmaztak 1914 előtt. Ezen a kutatási területen az „alapok lerakását” azok a tudományos szintézisek jelentik, amelyek tömören, áttekinthető módon ismertetik Ausztria, Franciaország, Nagy-Britannia, Svájc és más államok interetnikus konfliktusait, illetőleg az ellentétek megoldására alkalmazott – egyedi vagy közös – stratégiákat. Hosszabb távon – akár nemzetközi tudományos együttműködés keretében – regionális vagy lokális szintű vizsgálatokat is érdemes folytatni.

A Köő Artúrtól idézett szövegrészletből is feltárható egy probléma és egy feladat, ami a jövő kutatásainak irányt szabhat. A történész témaválasztásának indoklásában összekapcsolta a dualizmuskori Magyarországon élő románok álláspontját az 1918 előtti Román Királyság kisebbségpolitikájával, ezzel pedig azt sugallta, hogy a nemzetiségi kérdés magyar megoldását a romániai törekvések fényében kell értékelni. Köő interpretációjával ily módon a kölcsönös méltányosságot állította a tudományos diskurzus középpontjába, és lényegében arra keresett érveket, hogy miért volt megalapozatlan a nemzetiségek sérelmi politikája és a magyar elit politikai teljesítményének kedvezőtlen történészi megítélése. Ezzel pedig arra az útra lépett, amelyen az európai tendenciákat kiragadott példák alapján felvázoló kutatók rendszerint végighaladnak.

Az etikai alapú megközelítés azért problematikus, mert végletesen leegyszerűsíti a lehetséges válaszokat arra a kérdésre, hogy egy adott állam nemzetépítési stratégiáját milyen körülmények formálták. Az elnyomó szándék, a progresszív felfogás, az elbizakodottság, a határon túl élő nemzettestvérek sanyarú sorsa miatt érzett revansvágy vagy bármilyen más, érzelmekből levezetett motiváció túlhangsúlyozása²¹⁹ elfedi azokat a racionális szempontokat, amelyek segítségével objektívabb, a spekulációktól kevésbé függő képet alkothatunk a nemzetépítő törekvésekről. Hiszen az asszimilációs stratégiaalkotás kapcsán több olyan egzakt tényezőt is felsorolhatunk, amelyek bizonyára befolyásolják a hatalom birtokosait: a szóban forgó etnikai csoport számaránya, politikai képviselete, földrajzi elhelyezkedése csupa olyan tényező, amelyek hipotézisem szerint meghatározó szereppel bírnak.

A téma kutatásában a második fontos feladat ezeknek a tényezőknek a számbavétele lenne oly módon, hogy számszerűsített formában kifejezhető legyen a 19. századi Európában élő nemzeti kisebbségek helyzete. Ily módon közelebb kerülhetnénk ahhoz, hogy objektív módon összehasonlítsuk a

219 Nem állítom tehát, hogy ezek a „lelki tényezők” ne befolyásolták volna a 19. századi nemzetiségpolitikai stratégiákat, hanem azt az álláspontot képviselem, hogy ezeket aránytalan mértékben túlhangsúlyozta a hazai szakirodalom (a magyar és európai viszonyok vizsgálata során egyaránt).

különbéle európai etnikumok helyzetét, lehetőségeit, és általános szabályszerűségeket alkossunk meg arra vonatkozóan, hogy a többségi vagy államalkotó nemzetek mikor milyen stratégiát alkalmaztak.²²⁰

Az általam fontosnak tartott – nemzetiségpolitikát befolyásoló – faktorokat három kategóriába soroltam. Természetesen sem a megnevezett tényezők, sem a meghatározott csoportok kapcsán nem állítom, hogy teljes értékű gyűjtést végeztem, az alábbi lista a jövőben minden bizonnyal bővülni fog.

1. *A vizsgált etnikum társadalmon belül elfoglalt pozíciója.* Álláspontom szerint erről két érték együttes figyelembevételével már hozzávetőleges képet alkothatunk. Egyfelől vehetjük a népcsoport teljes népességen belüli számarányát, másfelől pedig érdemes azt is megvizsgálnunk, hogy az adott populációt milyen mértékű etnikai töredezettség – fragmentáltság – jellemzi. Egy, a népesség egyötödét adó nemzetiség érdekérvényesítési képességét meghatározza, hogy a „maradék” négyötöd nemzeti hovatartozás szempontjából miként oszlik meg (pl.: sok kisebb etnikum alkotja a társadalmat, vagy csupán egyetlen nagy nemzeti közösség adja a 80%-ot; amennyiben több népcsoport él együtt, van -e olyan, amelynek számaránya messze meghaladja a többit, mint például a dualizmuskori Magyarország esetében). Az etnikai töredezettséget ugyanazzal a módszerrel számszerűsíthetjük, mint ahogyan a politikatudományban – az ún. Taagepera-féle index kiszámításával²²¹ – a pártok effektív számát szokás megadni. Előzetesen azt az összefüggést feltételezhetjük, hogy minél magasabb egy népcsoport számaránya és minél nagyobb az etnikai fragmentáltság, annál kedvezőbb státussal bír egy adott államalakulaton belül. Fontos kiemelni, hogy ezeknek az értékeknek a kiszámításához annak a közigazgatási egységnek a demográfiai adatait érdemes felhasználni, ahol az együtt élő etnikumok életkörülményeit elsősorban szabályozzák. A dualizmuskori Ausztria esetében tehát célszerűbb az egyes tartományokat külön-külön vizsgálni. Ugyanakkor Magyarországon sem haszontalan a fent javasolt számításokat törvényhatósági szinten is elvégezni. Az adott etnikum társadalmon belüli pozíciójának pontosabb megismeréséhez a polgárosodás mértékét megmutató tényezőket is érdemes figyelembe venni (pl. az adott etnikum aránya bizonyos településtípusok népességében és foglalkoztatási szektorokban; beiskolázott tankötelesek aránya; írni-olvasni tudók aránya). Kutatási kérdésként megfogalmazható, hogy ezek a faktorok milyen módon függnek össze az asszimilációs hajlandósággal?
2. *Az adott etnikum érdekképviselete.* Az érdekérvényesítési képesség könnyen számszerűsíthető oly módon, hogy megvizsgáljuk a szóban forgó ország vagy tartomány vezető rétegének nemzetiségi

220 A nemzetiségpolitikát befolyásoló tényezők számszerűsítésének ötletét egy 1989-es tanulmányból vettem, amelynek szerzői a 19. századi oktatáspolitikában az állami szabályozás és az iskolahálózat gyarapodása közötti összefüggést matematikai módszerekkel igyekeztek kimutatni. Hasonló korrelációs vizsgálatokat azokkal az értékekkel, eredményekkel kapcsolatban is érdemes elvégezni, amelyek az általam felsorolt tényezők kvantifikálásából erednek. Soysal–Strang, 1989: 280–287.

221 Ehhez lásd Enyedi–Körösi, 2004: 143.

jellemzőit. Milyen módon „osztóznak” az adott területen élő etnikumok a miniszteri bársonyszékeken, képviselői helyeken vagy például a közigazgatási tisztségeken? A számítás előtt ugyanakkor egyértelműen meg kell határozni, hogy mi alapján tekintünk egy adott személyt valamely nemzetiség képviselőjének. Csernoch János személyében például a Magyar Katolikus Egyház élén közel másfél évtizedig egy szlovák származású esztergomi érsek állt, ebből azonban aligha következtethetnénk a szlovákság társadalmi, vagy – Csernoch főrendiházi tagságából kiindulva – politikai reprezentációjára az 1913–27 közötti időszakban. Fontos, hogy az érdekképviselőre vonatkozó számadatok az 1. csoport értékeinek figyelembevételével értelmezhetők, hiszen másként bizonyos esetekben a kapott értékek félrevezetőek lehetnek. Például abban az esetben, ha egy etnikum a képviselői helyek 10%-át birtokolja, és nemzetiségpolitikai ügyekben egy egységes parlamenti koalícióval néz szembe – ahogy ez például a dualizmuskori Magyarországon történt –, a 10%-os értéknek jóval csekélyebb a gyakorlati jelentősége.²²²

3. *Az adott etnikum földrajzi elhelyezkedése.* A megismerhető tényezők számszerűsítése itt tűnik a legnehezebb feladatnak. Az adott etnikum földrajzi elhelyezkedésének vizsgálata során kézenfekvő szempont, hogy az adott közösség „szállásterülete” kompakt egységet alkot vagy elszórtan fekszik az állam/tartomány területén. Fontos körülmény az is, hogy a környező területek milyen etnikai viszonyokkal rendelkeznek, illetőleg hol helyezkedik el az adott etnikum területe a vizsgált közigazgatási egységen belül. A dualizmuskori Magyarországon élő nemzetiségek egy részének pozícióját például jelentős mértékben javította, hogy az általuk lakott vidékek az ország periferiáján helyezkedtek el, sőt, gyakran „anyaországnak” tekintett államokkal voltak határosak.

A felsorolt tényezőkből akkor lehetne a legtöbbet „kihozni”, ha sikerülne őket – akár továbbiakkal kiegészítve – egy képletben elhelyezni, és egyetlen értékkel kifejezni az egyes etnikumok pozícióját, érdekérvényesítő képességét. Ha ez nem lehetséges – például azért, mert a 3. csoportban felsorolt faktorok nem számszerűsíthetők –, a bemutatott tényezők korrelációs vizsgálata még mindig sokat segíthet abban, hogy a nemzetiségpolitikai stratégiák okairól, eredőiről objektív megállapításokat tegyünk. Ezek az eredmények hozzásegítenének minket ahhoz, hogy a magyarországi interetnikus konfliktusokat ne elszigetelten, hanem európai kontextusban értelmezhessük, és ne a korabeli politika szereplőinek esetleges érzelmi motivációira kelljen hagyatkoznunk.

²²² Az adott etnikum érdekképviselője kapcsán azt is érdemes figyelembe venni, hogy az őket reprezentáló képviselőcsoport kormánypárti vagy ellenzéki pozíciót foglal el a törvényhozásban. A dualizmuskori Magyarországon például a szász képviselőket jellemzően a kormánypárt oldalán álltak – felmerül a kérdés, hogy ez érdekérvényesítési képességüket mennyiben befolyásolta.

A dualizmuskori nemzetiségpolitika vizsgálatának európai kontextusba ágyazása kapcsán egy harmadik, már-már közhelyszámba menő célt is meg kell fogalmazni. A 19. századi magyarországi nemzetiségi ellentéteket azért is fontos a kontinens tendenciáinak tükrében újraértékelnünk, mert ez az egyetlen lehetőség arra, hogy „betörjünk” a nemzetközi történettudományi diskurzusba, és történelmünk egyik kardinális kérdésében megismertessünk egy magyar álláspontot a világgal. A nemzetközi szakirodalomban ugyanis hiányzik a nemzetiségi kérdés magyar szempontú megközelítése abban a tekintetben, hogy a szakmunkák rendszerint nem veszik figyelembe a dualizmuskori vezető rétegek álláspontját és az azt támogató tényezőket.²²³ A témával foglalkozó munkák jellemzően a végkimenetelből kiindulva, gyakran előítéletek és spekulációk alapján mutatják be a magyar elitet abban a konfliktusban, amely az integer Magyarország széthullásával ért véget. Ez is szerepet játszik abban, hogy a trianoni utódállamok narratívája gyakorlatilag egyeduralkodó a nemzetközi történettudományban, és az 1920-as békediktátummal elszenvedett magyar veszteségek jelentősége felmérhetetlen a „külvilág” számára – a 19. századi magyar nemzetállami törekvések pontatlan bemutatása tehát 20. századi történelmünk értelmezését is befolyásolja.

Önmagában viszont a Magyarországon zajló korabeli politikai diskurzus, a különféle álláspontok bemutatása aligha ragadja meg a „külvilág” érdeklődését. A 19. századi magyar nemzetiségpolitikáról és általában véve az első világháború előtti magyar elitek működéséről kialakított – méltánytalanul kritikus – nemzetközi tudományos képet csak úgy tudjuk pontosabbá és ezáltal kiegyensúlyozottabbá tenni, ha megmutatjuk, hogy a Kárpát-medence interetnikus konfliktusaiban a korabeli Európára általánosan jellemző problémák mutatkoztak meg. A magyar történelem sztereotípiákon túli megismerését azzal segíthetjük elő, ha bebizonyítjuk, hogy a nálunk lezajló események jelentősége messze túlmutatott az integer Magyarország széthullásán. Ehhez viszont elsőként nekünk kell átlépni azokat a korlátokat, amelyeket a megörökölt viták és a sorskérdéseinkre koncentrááló narratívák emeltek körénk.

223 A nemzetközi szakirodalom ok-okozati viszonyba állítja a dualizmuskori magyar elit fenntarthatatlan, elnyomó uralmát és a Magyar Királyság 1918. évi széthullását. Ehhez példaként lásd Cohen, 2007: 249. Ez az ítélet tehát éppen olyan szigorú, mint az ortodox marxista történetírás kritikája, a különbség mindösszesen annyi, hogy az utóbbi elfogultságból, az előbbi – meglátásom szerint – tájékozatlanságból fakad. A témát kutató szerzők nem veszik figyelembe, hogy a történelmi tradíciók, a művelődésben, politikában elfoglalt domináns pozíciók és valamelyest még az etnikai viszonyok is kivitelezhetőnek láttatták a magyar nemzetállami törekvéseket. Ezt a „magyar szempontot” nem azért fontos megjeleníteni a nemzetközi szakirodalomban, hogy visszatérjünk az elvi-etikai vitákhoz, hanem azért, hogy a vezető rétegek törekvéseit a megfelelő kontextusban láttassuk.

VIII. Felhasznált források és irodalom

Korabeli sajtó

Borsszem Jankó, 1879, 1898, 1907
Vasárnapi Újság, 1892

Internetes honlap

Nagyőrce város hivatalos honlapja, <https://tic.revuca.sk/prve-slovenske-gymnazium.html>)

Publikált források

Kemény, 1946

Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története I. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében, 1790–1918.* Budapest, Gergely R., 1946.
https://kisebbsegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/dunataj/DI_08_a_magyar_nemzetisegi_kerdes.pdf Utolsó letöltés: 2023. május 3.)

Kemény, 1952

Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* I. kötet. Budapest, 1952.

Képviselőházi napló, 1907: VIII.

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1907.

Irodalomjegyzék

Albrecht, 1931

Albrecht Ferenc: A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értékítélete. In: Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek Emlékkönyv.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1931. 151–159.

Andrássy, 2017

Andrássy György: Hány hivatalos nyelve volt Magyarországnak az 1868. évi XLIV. tc. szerint? In: *Jogtörténeti Szemle* 2017/3. 4–12.

Anka, 2014

Anka László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2014.
<http://doktori.btk.elte.hu/hist/ankalaszlo/diss.pdf>. (Utolsó letöltés: 2023. május 19.)

Asztalos–Pethő, 1933

Asztalos Miklós – Pethő Sándor: *A magyar nemzet története.* Budapest, Lantos Könyvkiadóvállalat, 1933.

Balogh, 2002

Balogh Sándor: *A magyar állam és a nemzetiségek: A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.

- Bánffy, 1902
Bánffy Dezső: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, Légrády Testvérek, 1902.
- Bellér, 1974
Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. In: *Magyar Pedagógia* 1974/1. 47–65.
- Cohen, 1996
Gary B. Cohen: *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848–1918*. Indiana, West Lafayette, Purdue University Press, 1996.
- Cohen, 2007
Gary B. Cohen: Cohen: National Politics and the Dynamics of the State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. In: *Central European History* 2007/2. (40.). 241–278.
- Cserép, 2011
Cserép Tamás: „A középiskola olyan, mint egy nagy gép”. (A Felvidék átváltoztatásának programja Grünwald Béla nemzetiségi politikájában.) In: *Valóság* 2011/4. 72–84.
- Dolmányos, 1968
Dolmányos István: Lex Apponyi: az 1907. évi iskolatörvények. In: *Századok* 1968/3–4. 484–535.
- Enyedi–Körösényi, 2004
Enyedi Zsolt – Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.
- Galántai, 1967
Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés*. Budapest, Kossuth, 1967.
- Galántai, 1985
Galántai József: *A Habsburg-monarchia alkonya*. Budapest, Kossuth, 1985.
- Gángó, 2009
Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. In: *Magyar Kisebbség* 2009/1–2. 9–16.
- Gerő, 2017
Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarorszáján*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány – Habsburg Történeti Intézet, 2017.
- Glatz, 1973
Glatz Ferenc: Vitás kérdések a dualizmuskorabeli magyar nacionalizmus történetében. In: *Theológiai Szemle* 1973/9–10. 269–276.
- Grünwald, 1876
Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a szabadság*. Budapest, Ráth Mór, 1876.
- Grünwald–Mudroň, 2011
Grünwald Béla – Michal Mudroň: *A Felvidék: Grünwald Béla és Michal Mudroň vitáiratai*. (Romsics Ignác és Roman Holec utószavával). Pozsony, Kalligram, 2011.

- Gulyás, 2012
Gulyás László: *Kijádelem a Kárpát-medencéért: regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon, 1690–1914*. Csíkszereda–Budapest, Kárpátia Stúdió, 2012.
- Gulyás, 2019
Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. I. kötet. Egyesület Közép-Európa kutatására, 2019.
- Gyurgyák, 2007
Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- Hamar, 1976
Hamar Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről. In: *Századok* 1976/1. 84–118.
- Hanák, 1960
Hanák Péter: A magyar nacionalizmus némely problémája a századforduló idején. A nacionalizmus gyökereiről. Anktét a Magyar Tudományos Akadémián. In: *Történelmi Szemle* 1960/3. 335–341.
- Hanák, 1962
Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Történelmi Szemle* 1962/2. 210–245.
- Hanák, 1975
Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában: Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1975.
- Hanák, 1988
Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Budapest Gondolat, 1988.
- Heimann, 2011
Heimann Mary: *Czechoslovakia – The State that Failed*. London, Yale University Press, 2011.
- Herczeg, 1902
Herczeg Ferenc: *Német nemzetiségi kérdés – Négy újságcikk*. Budapest, Singer és Wolfner, 1902.
- Horváth, 1961
Horváth Zoltán: A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedeiben. In: *Századok* 1961/2–3. 300–338.
- Hóman–Szekfű, 1936
Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. kötet. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1936.
- I. Tóth, 1956
I. Tóth Zoltán: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1900). In: *Századok* 1956/3. 368–393.

Katus, 1960a

Katus László: A nem magyar népek nacionalizmusának jellemvonásai és szerepe a soknemzetiségű Magyarországon. A nacionalizmus gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián. In: *Történelmi Szemle* 1960/3. 330–335.

Katus, 1960b

Katus László: A nemzetiségtörténeti kutatások főbb problémáiról és a nemzetiségi munkacsoport munkájáról. In: *Történelmi Szemle* 1960/3. 536–542.

Katus, 1993

Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. In: *Regio* 1993/4. 99–128.

Katus, 2012

Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Pécs, Kronosz, 2012.

Katus, 2015

Katus László: A Lex Apponyi. In: *Rubicon* 2015/2. Online plusz. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/. (Utolsó letöltés: 2020. december 15.)

Kemény, 1973

Kemény G. Gábor: *Mocsáry Lajos*. In: *Létiink* 1973/5. 31–54.

Kéri, 1997

Kéri Katalin: Az 1879: XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyiig”: Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: Hanák Péter (szerk.): *Híd a századok felett – Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, University Press Pécs, 1997. <https://kerikatalin.wordpress.com/1997/12/>. (Utolsó letöltés: 2023. május 3.)

Kovács, 2009

Kovács I. Gábor: A tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve – Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég, 2009. 262–274.

Köő, 2014

Köő Artúr: *Erdélyi adalékok a Lex Apponyihoz*. Budapest, Underground Kiadó és Terjesztő Kft., 2014.

Köő, 2019

Köő Artúr: Oktatás és nacionalizmus a XIX-XX. század fordulóján a Román és a Magyar Királyságban. In: *Valóság* 2019/1. 31–45.

Magyarország története tíz kötetben, 1979

Kovács Endre (főszerk.), Katus László (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben. 1848–1890*. 2. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Mérei, 1971

Mérei Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Mikó, 1944

Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, Minerva, 1944.

Mocsáry, 1889

Mocsáry Lajos: *A régi magyar nemes. Észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára*. Budapest, Franklin-társulat, 1889.

Mód, 1945

Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, Szikra, 1945.

Nagy M., 2016

Nagy Mariann: Magyarország nemzetiségi problémái a függetlenség küszöbén. In: Anka László – Kovács Kálmán Árpád – Ligeti Dávid – Makkai Béla – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper performanda – Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, 2016. 417–430.

Nagy M., 2019

Nagy Mariann: Jogegyenlőség és viszonyosság? Törvényalkotás és gyakorlat a dualizmus korában. In: Kovács Kálmán Árpád (szerk.): *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2019. 135–148.

Nagy N., 2019

Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2019.

Nagy Péter Tibor, 2005

Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban. In: *Iskolakultúra* 2005/6–7. 3–229.

Péter, 1998

Péter László: A magyar nacionalizmus. In: Uő.: *Az Elbától keletre – Tanulmányok a magyar és Kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

Péter, 2004

Péter László: Seton-Watson's Changing Views on the National Question of the Habsburg Monarchy and the European Balance of Power. In: *The Slavonic and Eastern European Review* 2004/3. 655–679.

Pölöskei, 2014

Pölöskei Ferenc: *Tisza István és kora*. Budapest, Éghajlat Kiadó, 2014.

Romsics, 2011

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – Modern kitekintéssel*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

Sándor, 1960

Sándor Vilmos: A magyar uralkodó osztályok nemzet-állam eszméje. A nacionalizmus gyökereiről. Ankét a Magyar Tudományos Akadémián. In: *Történelmi Szemle* 1960/3. 328–330.

- Soysal–Strang, 1989
Soysal Yasemin Nuhoglu – Strang, David: Construction of the First Mass Education Systems in Nineteenth-Century Europe. In: *Sociology of Education*. 1989/4. (62.), 277–288.
- Stoica, 1919
Stoica Vasile: *The Roumanian Question: The Roumanians and Their Lands*. Pittsburgh, Pittsburgh Printing Company, 1919.
- Szalay, 1981
Szalay László: *A „Lex Apponyi” és hatása a magyar népiskolai oktatás alakulására az 1907–1911. években*. Doktori disszertáció, ELTE-PPK, 1981.
- Szarka, 1998
Szarka László: *Duna-táji dilemmák: Nemzeti kisebbségek – Kisebbségi politika a 20. századi Kelet Közép-Európában*. Budapest, Ister Kiadó, 1998.
- Szarka, 2007
Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. In: *Korunk* 2007/12. 25–35.
- Szarka, 2019
Szarka László: László: Nemzetiségi egyenjogúság és a politikai nemzet egysége. In: Kovács Kálmán Árpád (szerk.): *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*. Budapest, Országház Kiadó, 2019. 61–88.
- Szathmáry, 1892
Szathmáry György: *Nemzeti állam és népoktatás*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udv. könyvkereskedés kiadása, 1892.
- Tilkovszky, 1998
Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Budapest, Csokonai Kiadó, 1998.
- Unamuno, 2004
Miguel de Unamuno: Az európaizációról. In: Szénási Éva (szerk.): *Elméletek az európai egységről*. 2. kötet. Budapest, L'Harmattan, 2004. 13–26.
- Vesztróczy, 2006
Vesztróczy Zsolt: „A Felvidék” – Magyar–szlovák röpiratváltás az 1870-es években. In: *Sic Itur Ad Astra* 2006/3–4. 173–208.
- Vesztróczy, 2009
Vesztróczy Zsolt: Grünwald Béla a nemzetiségpolitikai gondolkodó. In: *Kisebbségkutatás* 2009/1. 76–95.
- Vesztróczy, 2012
Vesztróczy Zsolt: Modernizáció és/vagy magyarosítás: iskolapolitika és népoktatás a felsőmagyarországi szlovák régióban, 1867–1918. In: *Pro Minoritate* 2012. tavasz. 155–172.
- Zilizi, 2006
Zilizi Zoltán: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. In: *Sic Itur ad Astra* 2006/3–4. 237–268.